

Julkaistu oikeudenhaltijoiden luvalla. Ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman eri lupaa. Ei saa tallentaa pysyvästi omalle tietokoneelle. Opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten saa tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

<http://www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi/eres>
2001

Laine, Esko

**Kulttuuri, politiikka ja yhteiskunta
Teologisen aikakauskirjan lehdillä
sotavuosina 1939-1944**

Teologinen aikakauskirja. - Helsinki : Teologinen julkaisu-
seura. ISSN 0040-3555. 102 (1997) : 5-6, s. 504-525.

KULTTUURI, POLITIIKKA JA YHTEISKUNTA TEOLOGISEN AIKAKAUSKIRJAN LEHDILLÄ SOTAVUOSINA 1939-1944

Esko M. Laine, teol. tri, Helsinki

MAAILMANPALON MERKIT

Totalitarismin kriittinen tarkastelu syksyllä 1939

Teologisen Aikakauskirjan sivuilla maailmanpalon alkaminen Saksan hyökättyä Puolaan syyskuun alussa 1939¹ näkyi tuskin lainkaan. Syyskuussa ilmestyneessä neljännessä vihossa se tuli esiin ainoastaan lehden kannalta toisarvoisissa kirjoituksissa, asessori O. K. Heliövaaran rukouspäivätekstien selityksissä (24. 9.) ja SKSK:n pääsihteerin, kirkkoherra² A. E. Jokipiin kirjoittamassa arvostelussa norjalaisen kirjailijan Ronald Fangenin 1939 suomennetusta kirjasta *Kristinuskon ja nykyaika*.

Heliövaara ei kirjoituksessaan puuttunut varsinaisesti politiikkaan, mutta kehotti "harjoittamaan itsetutkistelua", sillä Eurooppaa uhkasivat "pelon ja keskinäisen epäluulon painajaisvallat ja oman edun tarkan vartioiminen". Koska nämä seikat olivat Heliövaaran mukaan seurausta "Jeesuksen hylkäämisestä", on luultavaa, että ne viittasivat ateistiseen neuvostovaltioon ja kansallissosialistiseen Saksaan. Suomessa oli 1920-luvulta lähtien vallannut alaa käsitys Neuvostoliitosta "kauhun maana", jonka toimintaa ohjastivat kansalliset venäläiset pyrkimykset. Viittaus omaan etuun tavoittelemaan "painajaisvaltaan" lienee ollut Teologisen Aikakauskirjan lukijoille varsin selvä.³

Kansallissosialisteille Heliövaara halusi puolestaan muistuttaa, että "Jeesus tahtoi olla valona jokaiselle", vaikka rotu, kansallisuus, kieli, yhteiskunnallinen asema ja "sielullinen rakenne" loivat erottavia seiniä ihmisten välille. Erityisesti kansallissosialistien "uuspakanuus" ja juutalaisiin

kohdistunut vaino olivat 1930-luvun lopulta lähtien herättäneet epäilyksiä myös niissä suomalaisissa kirkonmiehissä, jotka asennoituivat Saksaan poliittisista tai ideologisista syistä myönteisesti.⁴ Merkillepantavaa on, että Heliövaara pidättäytyi kokonaan puuttumasta Saksan (ulko)politiikkaan, sillä Puolan vastainen saksalainen propaganda sai suomalaisessa lehdistössä aina IKL:n lehtiä myöten varsin nihkeän vastaanoton ja pakotti Saksan propagandaviranomaiset ponnistelemaan mielialan säilyttämiseksi Saksalle suopeana.⁵

A. E. Jokipiin kirja-arvostelussa sai ilmauksensa toisenlainen käsitys kansallissosialismista. Jokipii kritisoi norjalaista Oxford-ryhmäliikkeeseen kuulunutta Ronald Fangenia kansallissosialismin yksipuolisesta käsittelystä. Hänen mukaansa tämä toi esiin vain kansallissosialismin kristinuskon vastaisuuden ja sivuutti ylimalkaisesti sen "positiiviset puolet". Arvostelukappaleeseen hän alleviivasi Fangenin väitteen, jonka mukaan kansallissosialismi oli "kommunismin ja natsionalismin risteytys, kriisin aikana syntynyt, hysterian vallassa kasvatettu ja vihassa kovettu".⁶ Jokipii ei myöskään yhtynyt Fangenin väitteeseen, jonka mukaan Hitlerin tavoitteena oli alunperin ollut kristinuskon hävittäminen Saksasta.

Kriittisyydestään huolimatta Jokipii, jolla oli lämpimät henkilökohtaiset suhteet Oxford-ryhmäliikkeeseen,⁷ luonnehti Fangenin teosta "riikkaaksi ja viehättäväksi". Hän ei myöskään torjunut tämän pyrkimystä rinnastaa kansallissosialismi ja kommunismi totaalisisina materialistisina maailmankatsomuksina, joista ensimmäinen oli luonteeltaan "kansainvälinen ja intellektuaalinen" ja jälkimmäinen "kansallis-mystillinen" liike.⁸

Fangen suhtautui kansallissosialismiin jyrkän kielteisesti, mutta korosti toistuvasti olevansa "Saksan ystävä".⁹ Hänen näkemyksiinsä vaikuttivat ilmeisesti erityisesti Gestapon marraskuussa 1936 Oxford-ryhmäliikettä ja 1937 kansainvälistä ekumeenista liikettä vastaan käynnistämät hyökkäykset, vaikka Fangen oli 1930-luvun lopun tuotannossaan ottanut tiettyä välimatkaa Oxford-ryhmäliikkeeseen.¹⁰ Fangenin 1930-luvulla julkaistavat teokset olivat herättäneet Suomessa suurta kiinnostusta.¹¹

Arvioidessaan kansallissosialismia Teologisen Aikakauskirjan sivuilla Jokipii ei ollut ensimmäistä kertaa pappia kyydissä. Vuoden 1937 Tampereen hiippakunnan pappeinkokoukseen kirjoittamassaan synodaalikirjoituksessa *Sivistyneet ja kirkko* hän esitti varoittavana esimerkkinä sekularismin vaarasta "Saksan jumalattomuusliikkeet" ja "totaliteettivaltioiden" pyrkimykset ottaa nuorison kasvatusta kokonaisuudessaan yhteiskunnan haltuun. Tultuaan SKSK:n pääsihteeriksi Jokipii oli seurannut saksalaista nuorisokasvatusta ja jopa esitelmöinyt aiheesta Kalliolassa. Fangenin kirjan arvostelukupaleeseen hän alleviivasi maininnan, jonka mukaan kristinusko ja "kollektiiviset epäjumalanpalveluksen muodot" törmäsivät jyrkimmin nuorison kasvatuksessa.¹² Jokipiitäkin jyrkemmin kansallissosialistista kasvatusta kritisoi vuoden 1939 viimeisessä numerossa kouvolalainen pastori Kalevi Kajava, joka asetti kyseenalaiseksi sen ytimen, käsityksen "positiivisen kristillisyyden" pohjalle rakentuvasta "kansallisesta uskonnonopetuksesta".

Jokipiin syksyllä 1937 ja 1939 esittämät näkemykset kansallissosialismista eivät sisällöllisesti poikkea jyrkästi toisistaan: molemmissa oli kyse kansallissosialismin arvioimisesta teologisesta näkökulmasta. Kirjoitusten sävyero on kuitenkin ilmeinen. Maailmansodan puhkeaminen antoi tulkinnalle uuden horisontin, mutta se ei suinkaan merkinnyt kritiikkittömyyttä kansallissosialismin ilmenemismuotoja kohtaan.¹³

Totalitarismin uhkaan demokratialle puuttui marraskuussa 1939 myös pappisliiton puheenjohtaja, tohtori Paavo Virkkunen. Ruotsiksi kirjoitettu esitelmä *Samfundets krav och individens frihet* oli tarkoitettu pidettäväksi pohjoismaisessa

pappeinkokouksessa syyskuun ensimmäisenä — samana päivänä, kun Saksan hyökkäys Puolaan käynnistyi — mutta kokouksen päätyttyä aikaisemmin se jäi lukematta.¹⁴ Virkkunen ei esitelmässään maininnut Saksaa tai Neuvostoliittoa, mutta viittaukset kirkon tunnustukselle uskollisten kristittyjen karkotuksiin, pakkotyöleireille lähettämiseen ja surmaamiseen eivät jättäneet epäselvyyttä viestin osoitteesta. Virkkusen esitelmästä kuvastui ylipäättään samantyyppinen huo-

- 1 *Selen* 1980, 316; *Myllyniemi* 1982, 55. Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kehityksestä vuoden 1939 alkuun *Suomi* (1972 passim).
- 2 JyMAAEJ Kotelo 1. Määräyskirja Mäntän kirkkoherran virkaan 2.7.1931; Todistustoiminnasta SKSK:n palveluksessa 27.12.1940. TA:aan A. E. Jokipii kirjoitti SKSK:n pääsihteerinä, mikä lisäsi kirjoitusten painoarvoa.
- 3 *Immonen* 1987, 160-180, 204, 221.
- 4 *Murtorinne* 1972, 236-238.
- 5 *Hiedanniemi* 1980, 168-169.
- 6 A. E. Jokipiin kirjasto säilytetään pääosiltaan Joensuun yliopiston kirjastossa. JoYK261: 284.1. A. E. Jokipiin arvostelukupale. Teokseen sisältyy runsaasti alleviivauksia ja huomioviivoja.
- 7 JyMA AEJ Kotelo 8. Getrud Alftan A. E. Jokipiille 15.7.1942; Oxfordryhmäliikkeen päiväamäton ystäväkirje A. E. Jokipiille. Kirje on sisällön perusteella ajoitettavissa 1940-luvun alkuun.
- 8 Vrt. *Klemelän* (1982, 329) mukaan kansallissosialistinen Saksa ja bolshevistinen Neuvostoliitto nähtiin jyrkinä vastakohtina kirkon piirissä. A. E. Jokipii alleviivasi arvostelukupaleestaan systemaattisesti kohdat, joissa Fangen vertasi kommunismia ja kansallissosialismia toisiinsa JoYK 261:284.1. A. E. Jokipiin arvostelukupale.
- 9 *Fangen* 1939, 86-115. Fangenin reseptiota Suomessa on käsitellyt *Ekstrand* (1993, 58-62), mutta hän ei noteeraa A. E. Jokipiin arvostelua.
- 10 *Fangen* 1939, 89-90; *Murtorinne* 1972, 220-230; *Jarlert* 1995, 415-417. *Ekstrandin* (1993, 61-62) mukaan Fangenin muutosta ei Suomessa pantu merkille, koska hänen debyyttinsä kytkeytyi täällä Oxford-ryhmäliikkeeseen.
- 11 *Ekstrand* 1993, 59-60. Erityisesti Fangenin korostama eettisyys näyttää herättäneen sympatiaa kirkollisissa *piireissä* *Alanen* 1940, 43-47; *Mustonen* 1941, 270. Fangenin reseptiosta suomenruotsalaisissa kirkollisissa piireissä talvisodan jälkeen *Dahlbacka* 1984, 77-78.
- 12 JyMA AEJ Kotelo 33- Luentomuistiinpanot. *Saksan nuorisoliikkeistä* [1925]; A. E. Jokipii 1937, 197; JoYK 261: 284.1, 142. A. E. Jokipiin arvostelukupale.
- 13 Vuoden 1941 alussa A. E. Jokipii selitti TA:ssa ennen talvisotaa usein ajatelleensa laajojen ihmisryhmien "sielujen tyhjyyttä" ja alttiutta "massiivisuudellaan vaikuttaville joukkoliikkeille".
- 14 TA:n osia (vihkoja) ei päivätty, mutta niiden ajoittaminen on joissain tapauksissa mahdollista ajankohtaisen aineiston, esimerkiksi rukouspäivätekstien selitysten avulla.

lestuneisuus kuin puheesta, jonka hän oli pitänyt Saksan ulkomaanpiispa Theodor Heckelin vieraillessa Suomessa elokuussa 1936.¹⁵

Virkkunen korosti voimakkaasti Kirkkojen maailmanneuvoston Oxfordissa 1937 pitämän kokouksen määrittelemiä vähimmäisehtoja kirkkojen itsenäisyydelle. Tämä aihepiiri oli Virkkuselle varsin tuttu, sillä hän oli osallistunut aktiivisesti kirkon ja valtion suhteista käytyyn keskusteluun.¹⁶ Virkkusen artikkeli kuvastaa hyvin Teologisen Aikakauskirjan linjaa maailmanpolitiikkaan ja suurvaltoihin syksyllä 1939. Totalitarismin nousu varsinkin silloin, kun se kohdistui kirkkoihin ja yksityisiin kristittyihin, herätti huomiota, mutta Saksan tai Neuvostoliiton olojen tai politiikan suorasanainen arvostelu oli poikkeuksellista.

Teologisen Aikakauskirjan varovaisuus suurvaltojen arvioimisessa muistuttaa joiltain osin *Kotimaan* 1930-luvun lopussa omaksumaa linjaa. Kotimaa ei varauksellisesta asennoitumisestaan huolimatta enää vuoden 1937 jälkeen halunnut puuttua Saksan sisäisiin asioihin, koska sen pelättiin vain pahentavan Saksan kirkon tilannetta.¹⁷ Totalitarismista ja rotuvastakohtaisuuksista varoittaminen ei kuitenkaan Teologisessa Aikakauskirjassa loppunut täysin edes välirauhan aikana.¹⁸ Poliittista kirjoittelua tosin rajoitti 6. lokakuuta 1939 annettu tasavallan suojelulaki, joka antoi lailliset perusteet sensuurille. Sen vaikutus kohdistui kuitenkin vain Suomea koskevaan julkaisutoimintaan.¹⁹ Merkittävämpi syy poliittisen aineksen niukkuuteen Teologisessa Aikakauskirjassa oli lehden teologinen, Kotimaata vähemmän yhteiskunnallisesti suuntautunut luonne.²⁰ Tätä linjaa ilmentää havainnollisesti dosentti Albert Ahtolan samassa numerossa Virkkusen esitelmän kanssa julkaistu artikkeli *"Reunamuistutusta" barthilaisuuden arvosteluun*.

Ahtola päätti artikkelinsa arvioon barthilaisen teologian myönteisestä vastaanotosta käsiteltyään seikkaperäisesti Karl Barthin fundamentaaliteologiaa. Tästä aiheesta hän oli luennoinut keväästä 1939 alkaen myös ylioppilaille.²¹ Ahtola pyrki asettamaan barthilaisen teologian aikakauden kontekstiin, jossa yhdistyivät teologia, politiikka ja kulttuurin muutos. Hänen mukaansa ajassa

liikkui "hyvinkin vahvoja tekijöitä", jotka pelkäsivät sekularisaation, "historiallis-immanenttisen vaaran", uhkaavan uskontoa ja henkistä kulttuuria. Tästä kumpusivat sekä kansallismielinen totalitarismi että dialektinen teologia:

Mitä muuta on aikamme täysin maallistumassa oleva kulttuuri, samoin monet kansallis-poliittiset johtaja-näkemykset, vieläpä luterilaistenkin kansojen kautta kulkeva voimakas uskonnollinen käsitys, joka siveyteen ja myöskin uskuntoon nähden voimakkaasti korostaa inhimillisen tahdon vapautta.

Uskonnollisessa muodossa samaa ajatusta edusti Martti Simojoen selitys neljäntenä rukouspäivänä (12. 11. 1939). "Nykyisenä aikana, jolloin henkinen ilmapiiri on latautunut täyteen monenlaisesta jännitystä ja pelkoa" oli palattava Raamattuun uskon perustana, oli "pyrittävä hengittämään Raamatun sanan iankaikkisuusmaailman henkeä".

Sopeutuminen, syyllisyys ja kärsimys - talvisodan tragedia

Valmistautuminen sotaan alkoi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piirissä syyskuun lopussa. Ensimmäinen salaisiksi leimatuista suunnitelmista hiippakuntien toiminnan järjestämiseksi sodan aikana saapui piispainkokouksen käsiteltäväksi Tampereen hiippakunnasta 23. 9., muut hiippakunnat seurasivat nopeassa tahdissa. Viimeisenä lähetetty Oulun hiippakunnan suunnitelma oli päivätty 7. 10. 1939²² — samana päivänä, jolloin hallitus hyväksyi puolustusneuvoston puheenjohtajan C. G. E. Mannerheimin esityksen ylimääräisten harjoitusten lisäämisestä ja täydellisestä liikekannallepanosta. Helsingin yliopiston kansleri kehotti viisi päivää myöhemmin keskeyttämään kaikki luennot ja harjoitukset. Akateeminen teologian harjoitus hiipui tämän jälkeen minimiinsä.²³

Talvisota keskeytti myös Teologisen Aikakauskirjan julkaisemisen. Varsinaisten sotatapahtumien lisäksi keskeytykseen vaikutti lehden keskeisten avustajien (Gulin, Tiillilä, Alanen) siirtyminen pois Helsingistä.²⁴ Vuoden 1940 ensimmäinen numero ilmestyi vasta Moskovan rauhan jälkeen huhtikuun alussa 1940. "Talvisodan teologia" sai lopullisen muotonsa Teologisen Aika-

kauskirjan lehdillä siten vasta välirauhan oloissa. Myös Vartijan ensimmäinen vihko sodan jälkeen alkoi toukokuun 2. päiväksi päivätyillä Eino Sormusen rukouspäivätekstien homileettisilla kommentaareilla.

Vuoden 1940 ensimmäisessä numerossa päätoimittaja A. R. Puukko kuvasi päättynyttä sotaa sanojaan säästämättä. Hän piirsi kuvan Suomen armeijasta, joka taisteli "verrattomalla urhoollisuudella uskonnon, kodin ja isänmaan vapauden puolesta", sitä vihollinen ei viisikymmenkertaisella ylivoimallaankaan ollut onnistunut murskaamaan. Kaikki tämä oli vaatinut suuria uhrauksia. Puukko mainitsi erikseen Sortavalan Raamattutalon jäämisen vihollisen käsiin. Sen menetyks vaikeutti uudistettujen raamatunkäännösten ja vursikirjojen levittämistä. Puukon mainitsemia menetyksiä pahensi Sisälähetysseuran kirjapainon tuhoutuminen pommituksissa.²⁵

Siirtoväen kysymys

Talvisodassa oli Puukon mukaan kuitenkin saavutettu myös koko joukko merkittäviä moraalisia voittoja. Näillä hän tarkoitti kansallista yksimielisyyttä sekä "harvinaista isänmaan rakkautta", joka ilmeni muun muassa luovutettujen alueiden asukkaiden halussa siirtyä uusille asuinsijoille. Samassa hän vetosi evakkojen asioiden järjestämiseksi.

Siirtolaisten kohtalo oli ollut esillä rauhanneuvotteluissa Moskovassa sekä neuvottelupöydässä että sen ulkopuolella. Rauhansopimus edellytti luovutettavan alueen pikaista tyhjentämistä. Kirjoituksen ilmestyessä asuttamiskysymys odotti vielä ratkaisuaan. Karjalaisten järjestäytymisen ja hakeutuminen valitsemilleen uusille asuinsijoille osoitti kuitenkin heidän haluan nopeasti sopeutua uusiin oloihin.²⁶ Tampereen tuomiokapituli, jonka alueelle pakolaisvirta erityisesti suuntautui, käsitteli siirtokarjalaisten ongelmia helmikuussa varsinkin perusteellisesti.²⁷ Piispainkokous valtuutti maaliskuussa piispat Yrjö Loimarannan ja Eino Sormusen selvittämään, oliko evakuoitujen seurakuntien järjestely ja niiden papiston palkkaus mahdollista hoitaa ilman kirkkolain muuttamista. Nämä saivat työnsä valmiiksi

10. huhtikuuta - neljä päivää ennen Puukon kirjoituksen päivästä.²⁸

Piispainkokous käsitteli työryhmän selontekoa huhtikuussa 1940 ja asetti toukokuussa tohtori Uno Paunun johtaman työryhmän valmistelemaan asiaa seuraavaan kirkolliskokoukseen.²⁹ Varsinaisessa kirkolliskokouksessa vuoden 1941 alussa keskustelu kulki työryhmän viitoittamaa la-

15 *Murtorinne* 1972,198-200.

16 *Kena* 1979,203-206; *Murtorinne* 1980,137.

17 *Murtorinne* 1980, 157-158. Samansuuntainen selitys on nähtävissä myös herätysliikkeiden lehdissä, *Arkkila* 1975,274-275.

18 Aihe oli esillä mm. pohjoismaisten teologien Signtunan konferenssissa 4.-6.3.1940. Sitä koskeva selostus julkaistiin TA:ssa 1941.

19 *Herlin* 1996,84.

20 TA:aan ei tarkasteltavana aikana sisällynyt päätoimittajan katsaus tai virallista linjavetoa. Poikkeuksen muodosti A. F. Puukon vuoden 1940 ensimmäiseen vihkoon kirjoittama tilannekatsaus, jossa hän linjasi TA:aa nimenomaan tieteellisenä julkaisuna.

21 HYA TtdkA Ca: 17, 3. pk. 17.1.1939. Ahtola jatkoi talvisodan keskeyttämiä dosenttiluentojaan *Barthilaisen teologian pääajatuksista* vielä syyslukukaudella 1940, HYA TtdkA Ca: 17,209. pk. 16.12.1940.

22 KHA PkA Suunnitelmat kirkon sodanaikaisen toiminnan järjestämiseksi seuraavissa hiippakunnissa: Tampere (23.9.); Kuopio (29.9.); Arkkiihiippakunta (2.10.); Viipuri (5.10.); Oulu (7.10.). Keskustelua sodanaikaisista järjestelyistä käytiin piispainkokouksessa jo syyskuun puolivälissä 1939,PKP (1942) 15-9.1939 § 3, 78-79. Mielialojakuvastaa hyvin Eelis Gulinin Oslossa pitämä esitelmä Finland i kir,VAEG Kotelo 1. 23.11.1939.

23 HYA TtdkA Ea: 1. Konsistori teologisen tdk:n dekaanille 27.10.1939; *Selen* 1980, 323-324. Vielä marraskuussa teologisessa tiedekunnassa keskusteltiin mahdollisuuksista jatkaa opetusta. Tiedekunta ei kokoontunut 28.11.1939 - 6.3.1940 välisenä aikana, HYA TtdkA Ca: 17,155,161-165. pk. 7.11.1939

24 HYKAP Coll. 286.1. Osmo Tiililä A. F. Puukolle; Eelis Gulin A. F. Puukolle 6.3.1940.

25 KHA PkA Sisälähetysseura piispainkokoukselle 20.4.1940.

26 *Warn* 1952, 49-51; *Hietanen* 1982, 116-118; 128-129; *Sallinen-Gimpl* 1994,20,22. Vapaaehtoisesti evakuoitujen avustaminen oli ollut myös piispainkokouksen asialistalla jo joulukuussa 1939, KHA PkA Turun ja Porin kansanhuoltopiiri piispainkokoukselle 18.12.1939.

27 TaTA Ca: 27,85,89,93-95. Tkl:n pk. 29.2.1940.

28 KHA PkA (1940-1942) Loimaranta ja Sormunen piisp.kok:lle 10.4.1940. Akti sisältää mm. työryhmän asettamisen ja loppuraportin. *Silvo Hietasen* (1982,118) maininta ylimääräisen kirkolliskokouksen koollekutsumisesta viittanee työryhmän tuloksista käytyyn spekulatioon. *Hietanen* ei kuitenkaan näytä tuntevan piispainkokouksen asiakirjoja.

29 *PIKP* (1942) 10.4.1940 § 7,94-95.

tua.³⁰ Kirkolliskokouksessa käytyjä keskusteluja lukuunottamatta³¹ Puukon kirjoitus jäi Teologisen Aikakauskirjan ainoaksi laajemmaksi kannanotoksi siirtolaiskysymykseen. Sen sijaan Teologinen Aikakauskirja avusti karjalaisia siirtopappeja myös konkreettisesti tarjoamalla marraskuussa 1940 kirjastonsa menettäneille vanhoja vuosikertoja muodollista korvausta ja postituskuluja vastaan.³²

Päätöimittäjän tilannekatsaus vuoden 1940 ensimmäisessä numerossa kuvasti Teologisessa Aikakauskirjassa julkaistuista kirjoituksista eniten muun kirkollisen lehdistön mielialoja. Siitä huokui ilo kansan eheytymisestä, jota ilmensi siirtolaisten halukkuus etsiä uusia asuinsijoja jäljelle jääneestä isänmaasta. Merkillepantavaa on kuitenkin, että Puukko ei liittynyt erityisesti Kotimaan edustamaan uhmakkaaseen voitonriemuun siitä, että varoitukset bolshevismien luonteesta näyttivät osoittautuneen tosiksi. Maininnat vihollisen aiheuttamista tuhoista olivat Puukon kirjoituksessa asialliset ja niukat. Kirjoituksen sävy oli kaunokirjallisesta maalailustaan huolimatta kauttaaltaan realistinen ja vain varovaisesti optimistinen. Ero esimerkiksi Eino Sormusen kirjoittamaan, samanaikaisesti ilmestyneessä Vartiassa julkaistuun kuvaukseen talvisodassa vangiksi jääneiden Jumalattomuusliikkeen jäsenten murhanhimoista voisi tuskin olla jyrkempi.³³ Vanhan testamentin professori tyytyi toteamaan, ettei ollut mahdollista tietää, oliko "kärsimysten mitta jo täysi". Myrsky, joka uhkasi hukuttaa Euroopan ei osoittanut laantumisen merkkejä - se näytti "näinä päivinä vasta toden teolla alkavan".³⁴ Juuri siksi oli nyt uskottava "Jumalan vanhurskaaseen johon".

Vanhurskas maailmanjärjestys reaalipolitiikan pyörteissä

Konkreettisten sodan aiheuttamien kysymysten rinnalla Teologinen Aikakauskirja ryhtyi nuolemaan sodan haavoja teologian avulla. Dosentti Lennart Pinomaa pyrki tulkitsemaan Kansainliiton epäonnistumista ihmiskeskeisen ja Jumalakeskeisen sovituksen välisestä ristiriidasta käsin. Pinomaan mukaan ihmiskunnan pyrkimykset itsensä auttamiseksi ja "täydellisen onnen saavut-

tamiseksi" ilmensivät yrityksiä rakentaa uudelleen Baabelin torni. Kansainliiton takaamalta maailmanrauhalta puuttui perustus — jos se pyrki tähän päämäärään "ilman Jumalaa". Kansainliiton mahdollisuuksiin maailmanrauhan turvaajana oli Suomessa kirkollisissa piireissä suhtauduttu epäilevästi jo 1920-luvulla.³⁵ Pinomaan artikkeli on kuitenkin merkittävä sikäli, että se sisälsi teologisen tulkinnan talvisodan opetuksesta oikeuden ja reaalipolitiikan marssijärjestyksestä.

Lähellä Pinomaan ajatuksia olivat liseniaatti Aarre Lauhan näkemykset, jotka tämä esitti Suomen Teologisen Kirjallisuusseuran vuosikokouksessa huhtikuun lopulla pitämässään esitelmässä *Sota ja Vanhan testamentin uskonto*. Lauha päätti esitelmänsä arvioon, jonka mukaan rauha ja uusi aikakausi eivät tulleet inhimillisen kehityksen tietä vaan perustuivat "Jumalan ihmeeseen". Vain se tarjosi hänen mukaansa lopullisen ratkaisun sodan ja rauhan ongelmaan. Lauha ei tässä yhteydessä puuttunut sodan konkreettisiin vaikutuksiin, mutta hänen kirjeestään professori Eelis Gulinille käy ilmi, ettei hän ollut sulkenut pois mahdollisuutta aineellisestakaan hyvityksestä tulevaisuudessa.³⁶

Samaa aihepiiriä käsitteli Teologisessa Aikakauskirjassa loppuvuodesta 1940 myös professori Yrjö J. E. Alanen. Artikkelissaan *Jumalan laki* hän pohti "vanhurskaan maailmanjärjestyksen" kohtaloa, kun "oikeus ja vanhurskaus poljettiin ja valhe, vääritys ja väkivalta rehottivat". Vaikkei hän maininnut tässä yhteydessä talvisotaa vaan viittasi Collianderin Svenska Pressenissä julkaisemassaan artikkeliin, kirjoitus kuvastanee havainnollisesti vahvemman oikeuden etiikkaa. Suomenruotsalaisissa kirkollisissa piireissä Porvoon piispa Max von Bonsdorff oli ehättänyt ensimmäisenä pukemaan sanoiksi pessimistisen näkemyksen oikeuden jalkoihinsa polkeneesta väkivallasta *Församlingsbladet*issa 20. maaliskuuta.³⁷

Pinomaan tavoin Alasen johtopäätös oikeuden ja väkivallan suhteeseen oli vanhatestamentillinen: "historian tuomioissa kirkastui Jumalan lain kumoamaton pyhyys ja pätevyys". Näkemys kuvasti myös kansalaismielipidettä, sillä esimerkiksi ulkomaalaisten kirjeenvaihtajien kertomuksissa korostui suomalaisten järkähtämätön usko oi-

keuden voittoon.³⁸ Samaa teemaa Alanen käsitte-
li myös samanaikaisesti ilmestyneessä teoksessaan
Miekkaja risti. Hänen mukaansa vanhurskas maa-
ilmanjärjestys tulisi lopulta voittamaan, sillä "elä-
vä usko kaiken ihmiselämän ja ihmistoiminnan
yläpuolella olevaan kaikkivaltiaaseen ja vanhurs-
kaaseen Jumalaan asetti historialliset toimijat vas-
tuunalaisuuteen teoistaan".³⁹ Tämä ajatus vastasi
myös hänen Teologisessa Aikakauskirjassa esittä-
miään ajatuksia.

Toisenlaisen vastauksen samaan kysymykseen
antoi käytännöllisen teologian professori Aarni
Voipio neljännen rukouspäivän tekstien homi-
leettisissa kommentaareissaan.⁴⁰ Hän selitti "kan-
san kovan kohtalon" kollektiivisen syntisyden
seuraukseksi ja opetti Lennart Pinomaan Jumalan
vihaa käsitelleeseen väitöskirjaan (1938) viitaten,
että kuritus oli pikemmin osoitus Jumalan rak-
kaudesta kuin sen puutteesta. Piispa Eino Sor-
munen tulkitsi kyseisen rukouspäivän tekstiä Var-
tijassa lähes samoin sanoin.⁴¹ Myös arkkipiispa
Erkki Kaila katsoi teodikean ongelmaa käsittele-
vässä artikkelissaan, että kollektiivisella kurituk-
sella, joka seurasi perisyntiä, oli suuri kasvattava
merkitys. Kärsimys tuli nähdä kurituksena, joka
kypsytti "vanhurskauden rauhanhedelmän".⁴² Aja-
tus kollektiivisesta rangaistuksesta esiintyi lisäk-
si Osmo Tiirilän kaitsemuksen ongelmaa käsi-
telleessä kirjoituksessa. Tiirilä kuitenkin pidät-
täytyi tekemästä sen pohjalta Suomea koskevia
johtopäätöksiä.⁴³

Talvisodan herättämien teologisten kysymys-
ten käsittelyn tiivistä kriittisesti professori G. O.
Rosenqvist pohjoismaisessa ekumeenisessa insti-
tuutissa syyskuussa 1940 pidettyä konferenssia
varten kirjoittamassaan esitelmässä *Förkunnaren
och förkunnelsen inför tidens nödläge*, joka julkaistiin
Teologisessa Aikakauskirjassa vuonna 1941. Sodan
kurimus ja miljoonien ihmisten kärsimykset oli-
vat nostaneet kysymykset kärsimyksestä, kaitse-
muksesta ja teodikeasta tarkastelun polttopistee-
seen. Vaikea aika oli kuitenkin osoittanut, ettei-
vät loogiset ja aukottomatkaan teoreettiset rat-
kaisut tässä tilanteessa riittäneet.

"Kohtalona seistä lännen etuvartiassa"

Melko pian talvisodan puhjettua, 10. joulukuuta
1939, arkkipiispa Erkki Kaila oli päämajan ke-
hotuksesta esittänyt julkisen vetoamuksen länsi-
maisille kirkkoille avun saamiseksi. Vetoamukses-
saan hän korosti, että sodassa oli kyse puolustau-
tumisesta "länsimaisen sivistyksen etuvartiona"
bolshevistista hyökkääjää vastaan.⁴⁴ Arkkipiispan
ajatus muodosti keskeisen lähtökohdan talviso-
dan historialliselle käsittelylle Teologisessa Aika-
kauskirjassa. Arkkipiispaa seurasivat muut piis-
pat, esimerkiksi Aleksi Lehtonen, joka 25. tam-
mikuuta 1940 julisti Suomen kutsumuksena ole-
van "seistä raakaa väkivaltaa, veristä sortoa ja en-
nen kuulematonta pöyhkeää kieltäjävaltaa vas-
tassa".⁴⁵

-
- 30 KHA PkA (1940-1942) Paunun työryhmän raportti 9.5.1940. Akti sisältää työryhmän asettamisen, tulokset ja perusteellisen selvityk-
sen siirto seurakuntien tilasta; *Juva* 1976,147-148.
- 31 Puukko selosti siirto seurakunnista käytyä keskustelua TA:ssa 1941.
- 32 Kirkkoherra Hannes Pihlamaa ehdotti Tampereen tuomiokapitulil-
le myös *Kotimaan* tilaamista siirtovielle, TaTACa: 27,221. Tklin pk.
15.5.1940.
- 33 *Vja* 1940,1-2; *Klemelän* (1977,95-97) kirkollisiin sanomalehtiin
perustuva kuvaus mielialoista talvisodan jälkeen vastaa vain osin
Teologisen Aikakauskirjan linjaa. *Klemelä* ei sen sijaan noteeraa
lainkaan Teologisen Aikakauskirjan Kotimaata mallillisempaa lin-
jausta.
- 34 Suurvaltopolitiikan muutosten ohella sotatilan jatkumista Mosko-
van rauhan jälkeen kuvasti se, että vain osa armeijasta oli kotiutet-
tu maaliskuun aikana, *Elomaa* 1995,408-411.
- 35 *Lauha* 1990,285-288.
- 36 VA EG Kotelo 3. Aarre Lauha Eelis Gulinille 18.3.1940.
- 37 *Dahlbacka* 1984,72.
- 38 Julkunen 1975,115,334.
- 39 Alanen 1940,74-109.
- 40 Voipion ajatukset eivät ole täysin vertailukelpoisia Pinomaan ja Ala-
sen kirjoitusten kanssa, koska ne perustuvat käsittelyn pohjana ole-
van tekstin (Ps. 12:1) tulkintaan ja koska kirjoitus oli laadittu saar-
nan valmistuksen tueksi.
- 41 *Pinomaa* 1938, 79; *Vartija* 1940,124. Tämä ajatus hallitsi myös
evankelista lehdistöä, *Arkkila* 1975,276
- 42 Kailan artikkeli oli kirjoitettu lokakuussa 1939- Merkittävämpää on
kuitenkin, että se julkaistiin vasta välirauhan aikana.
- 43 Tiirilä käsittelee myös sotilaspapeille pitämässään esitelmissä sotaa
sivuavia teologisia aiheita. *Tiirilä* 1973,44.
- 44 VA EG Kotelo 3. Aleksi Lehtonen Eelis Gulinille 31.12.1939; *Murto-
rimme* 1995,235.

Kirkkohistorian professori Ilmari Salomies rinnasti estottomasti poliittisen tilanteen Itämeren alueella 1240 ja 1940. Kumpanakin aikana Suomi joutui Salomiehen mukaan "seisomaan yksin idästä päin tulevaa painetta vastaan", sillä myös 1240 Suomen "piispallisen hallituksen" läheiset naapurit pysyttäytyivät etäällä edessä olevasta taistelusta. Suomen piispan harteille jääneen taistelun merkitys ymmärrettiin sen sijaan kauempaan Euroopassa. Yritys päättyi kuitenkin traagisesti. Tästä huolimatta Nevan retki oli Salomiehen mukaan "mahtava huippukohta siinä kehityksessä, joka johti kansamme paikalleen Lännen etuvartijana Itää vastaan".

Samaa ajattelua edusti myös Lauri Pohjanpään kirja-arvostelu K. Merikosken kirjasta *Taistelu Karjalasta*. Kirjan aiheena oli Raja-Karjalan venäläistäminen, mutta Pohjanpää katsoi sen kuvastavan myös talvisotaa, sillä kummassakin tapauksessa oli kyse suomalaisten "ikuisesta taistelusta". Vuoden 1940 aikana käydyn keskustelun, oliko talvisota ollut rangaistus vai kohtalo, tiivistä kirkkoherra A. E. Jokipii vuoden 1941 alussa kirjoituksessaan sota-ajan asettamista vaatimuksista kirkon julistukselle. Hän myönsi ensimmäisen vaihtoehdon vastaavan suomalaista kokemusta, mutta sitä voimakkaampi oli ajatus, jonka mukaan talvisodassa oli ollut kyse sijaiskärsimyksestä "Pohjolan vapauden, länsimaisen sivistyksen ja elämänsäköntömyksen etuvartiosta" seistessä.⁴⁶ Tämä käsitys lujittui sitä mukaa kuin ajallinen etäisyys talven 1939-1940 tapahtumiin kasvoi.

Käsitys Suomen asemasta läntisen kulttuurin etuvartiona perustui erityisesti Suomen historian professorin Jalmari Jaakkolan jo 1920-luvulla aloittamiin tutkimuksiin. Kirjassaan *Suomen varhaiskeskiaika* (1938), johon myös Salomies viittasi, Jaakkola kuvasi Suomen vähittäistä nousua tähän asemaan. Talvisodan jälkeen 1940 hän pyrki osoittamaan, että Suomi kuului kaikilta osiltaan Fennoskandiaan, eivätkä suomalaiset olleet omaksuneet kiistattomia, joskin hänen mielestään vähäisiä itäisiä vaikutteitaan vapaaehtoisesti.⁴⁷ Teologinen tiedekunta kutsui Jaakkolan teologian kunniatohtoriksi vuonna 1940.⁴⁸

Jaakkolan näkemysten vastaanottoa Teologisessa Aikakauskirjassa kuvastaa Lauri Pohjanpään

arvostelu Wolfgang Schmidtin teoksesta *Finlands kyrka genom tiderna*. Jaakkolaan vedoten Pohjanpää totesi Schmidtin näkemyksen suomalaisten maa-hantulosta Suomenlahden yli idästä tieteellisesti perusteettomaksi. Arvostelija paheksui myös sitä, että kirjoittaja oli viitannut jopa ortodoksisen kirkkoon.⁴⁹

VÄLITILINPÄÄTÖS KANSAKUNNAN MORAALISESTA JA USKONNOLLISESTA TILASTA VÄLIRAUHAN AIKANA

Kansankirkollinen arvomaailma uhattuna?

Kysymys sodan vaikutuksesta suomalaisten arvomaailmaan nousi esiin heti Teologisen Aikakauskirjan ensimmäisessä vihossa huhtikuussa 1940. Edellä tarkastellussa tilannekatsauksessaan Puukko totesi moraalien kohentuneen, mikä ilmeni hänen mukaansa muun muassa siinä, että "vakava, pyhän renaamista vastustava ja uskonnollisia arvoja kannattava katsantotapa" oli kansan keskuudessa voittanut alaa. Hän ei tässä yhteydessä kuitenkaan puuttunut yksityiskohtiin. Tilanteeseen kiinnitettiin huomiota myös tuomiokapituleissa.⁵⁰

Keskustelun aloitti vuoden 1941 alussa A. E. Jokipii laajassa artikkelissaan sota-ajan vaatimuksista kirkon julistukselle. Vaikka kirjoitusta hallitsi optimistinen näkemys kirkon mahdollisuuksien paranemisesta, Jokipii katsoi sodan myös nakertaneen kansan moraalialia. Kuolemanvaara oli hänen mielestään vapauttanut kansan keskuudessa "demonisia voimia", jotka korostivat elämän lyhyyttä. Ne olivat omiaan kiihottamaan juomahimoa, seksuaalisia viettejä ja huvittelun halua. Kansaa uhkasi "luisuminen kevytmielisyteen". Juomahimon ja huvittelun halun Jokipii pelkäsi uhkaavan erityisesti rintamalta palanneita miehiä. Nämä teemat olivat olleet keskeisesti esillä jo Jokipiin Kalliolassa 1920-1930-luvuilla pitämässä yleisöluennoissa. Erityisesti Jokipii oli korostanut "väärinkäytetyn sukupuolivoiman" rapioittavaa vaikutusta.⁵¹

Sodan tapoja raastavaan vaikutukseen, joka ilmeni "siveellisen tason" laskemisena ja sotia seuraavana rikollisuuden kasvuna, viittasi myös Y.

A. Wallimaa arvioidessaan Yrjö J. E. Alasen edellä mainittua kirjaa *Miekkaja risti*, Wallimaan näkemys sodan moraalista rapauttavasta mutta kansallista yksimielisyyttä lisänneestä vaikutuksesta muistuttaa Puukon edellä tarkasteltuja ajatuksia. Samantapainen oli myös tamperelaisen kirkkoherra Ilmari Tuomiston kirjoitus, jossa hän siitä huolimatta, että varsin jyrkästi kritikoii eräitä A. E. Jokipiin esittämiä ajatuksia, yhtyi tämän käsitykseen sodan demoralisoivasta vaikutuksesta.

Suomalaiset teologit kiinnittivät huomiota talvisodan moraalisiin vaikutuksiin myös ulkomailta. Martti Simojoki selosti Teologisessa Aikakauskirjassa maaliskuun alkupäivinä, sodan vielä jatkuessa, Sigtnassa pidettyä konferenssia, jossa tämä aihepiiri oli keskeisesti esillä. Esiteltyään ensin sodan positiivisia puolia hän päätyi näkemukseen, jonka mukaan kirkon tilanne oli vakava. Kommunistien lisäksi kirkko oli Simojoen mukaan menettämässä otettaan myös kansasta⁵², jonka keskuudessa alkoholi, tanssit ja muu huvielämä valtasivat alaa. Perhe- ja sukupuolielämän alalla sekä alkoholin ja raha-asoiden suhteen vallitsi hänen mielestään käsitteiden sekaannus, johon kirkon tuli puuttua suorasukaisella julistuksella. Sellaiseen opasti Aikakauskirjan sivuilla myös O. K. Heliövaara, joka katsoi "erityisesti tämän sukupolven täyttäneen kukkuroilleen maailman syntien mitan". Päätoimittaja, professori Yrjö J. E. Alanen hyökkäsi samanaikaisesti Vartijan sivuilla sumeilematta "viettien vapautta ja kahleetonta nautintoelämää vastaan". Sitä hän saarnasi kenttähartauksissa myös rintamajoukoille.⁵³

Makulisissäkin yhteiskunnan tilaa käsitelleissä arvioissa Teologisessa Aikakauskirjassa näytetty näkemys sodan aiheuttamasta moraalisen laskusta. Vuoden 1941 ensimmäisen rukouspäivätekstin selityksessä Erkki Niinivaara muistutti synnin seuraavan uutta aikaa ja sen ajatuksia. Esimerkkinä "synnin uusista sillanpääasemista" hän mainitsi elintarvikkeiden varastoimisen ja itsekään hyväntekeväisyyden. Säännöstelyrikkomukset yleistyivätkin vuoden 1940 kuluessa. Marraskuussa 1940 perustettiin tästä syystä kansanhuoltoministerien yleisen osaston alaisuuteen erityinen tarkkailutoimisto johtamaan ja järjestämään kansanhuoltoon liittyvää kontrollia koko

maassa. Vakavat viranomaisten tietoon tulleet säännöstelyrikkokset olivat kuitenkin vielä 1941 harvinaisia.⁵⁴

Yhteiskunnan moraalista tilaa arvioivien kirjoitusten taustalla vaikutti näkemys luterilaisen kirkon asemasta suomalaisena kansankirkkona, joka antoi ilmauksen ja sisällön suomalaiselle uskonnolle, moraalille ja elämänarvoille. Tätä kokonaisuutta voidaan nimittää "kansankirkolliseksi arvomaailmaksi" tai "kansankirkon vastuualueeksi".⁵⁵ Keskustelu kulttuurista ja sen muutoksista sai sisältönsä tätä katsomusta lujittaneista tai sitä horjuttamaan pyrkineistä ilmiöistä sekä Teologisessa Aikakauskirjassa että kirkollisessa lehdistössä yleensä.⁵⁶ Tästä syystä kulttuurikeskustelua leimasi maltillisimmissakin puheenvuoroissa teologinen tai moraalinen paatos.

45 Dahlbacka 1984, 73. Sundback (1991, 194) väittää Klemelään (1982,330) nojautuen kirkon piirissä esiintyneen jopa ajatuksia, joiden mukaan Suomen historiallisena tehtävänä oli ateismin levittämisen pysäyttämisen. Ainakin TA:ssa esiintyneiden kirjoitusten kannalta tulkinta on liian jyrkkä.

46 A. E. Jokipiin toi Martti Simojoen mukaan tämän ajatuksen esiin jo Sigtnassa vielä sodan kestäessä 4-6.4.1940 järjestetyssä konferenssissa. A. E. Jokipiin pyrkimykset "kulttuuriteologian" luomiseksi ovat jääneet Vartijassa vaikuttaneiden Y. J. E. Alasen ja Sormusen varjoon, esim. Kurtén 1988,2.

47 Herlin 1996,88-89.

48 HYA TtdkA Ea: l. Jalmari Jaakkola teol.tdk:lle 1940. Jaakkolan vaikutuksesta ja vastaanotosta Tommila (1989,186-188).

49 " - även den grekiskkatolska kyrkan uppmarksamma. " Pohjanpää 1941,181. Maininnasta ei käy ilmi, tarkoittiko Pohjanpää Suomen vai Venäjän ortodoksisia kirkkoja.

50 TaTA Ca: 27,523. Tkl:n pk. 12.9.1940. Tuomiokapituli pelkäsi rauhan tultua rintamamihiä uhkaavan helposti "herpaantumisen" ja "lankeamisen erilaisiin kiusauksiin".

51 JyMA AEJ Kotelo 33. Muistiinpanot esitelmiin: *Sanoja miehille* / Alkoholi rotumyrkkyinä; *Aikamme kipeitä tarpeita palvelemaan; Sukupuhtaus ja raittius kansan elämän säilyttäjänä; Viettielämän voittaminen.*

52 Sundback (1985, 76, 107) katsoo papiston sosiaalisen statuksen laskun alkaneen jo ennen 1930-lukua ja kiihtyneen sen jälkeen.

53 HYK YA Coll. 7.25. Yrjö J. E. Alasen sodanaikaisten puheiden kokoelma; *Vartija* 1941,149-151.

54 STVK 1942,246. [Taulukko] 212. Poliisin tietoon vuonna 1941 tulleet rikokset ja niiden jakaantuminen samana vuonna syytteen pantuihin, muulla tavoin selvitettyihin ja selvittämättömiin rikoksiin; Salovaara 1977,168-179-

55 Mäkinen 1989,13-14; Seppo 1977,80.

56 Murtorinne 1980,143-145.

Pelko ja toiveet yhteiskunnan ja kulttuurin muuttumisesta

Teologisessa Aikakauskirjassa piirretty kuva suomalaisen kulttuurin tilasta talvisodan ja välirauhan aikana oli varsin tumma. On kuitenkin vaikea arvioida, edistivätkö talvisota ja epävakaa välirauhan aika todella sekularisaatiota. Esimerkiksi uskonnollinen käyttäytymisen muutokset osoittavat päinvastaista. Talvisodan aikana kirkkoon liittyneitä oli Oulun, Viipurin ja Kuopion hiippakunnissa moninkertainen luku eronneisiin verrattuna. Kirkon omaksuma poliittinen orientaatio näyttääkin karkottaneen vain Porvoon hiippakunnan liberaaleja ruotsinkielisiä.⁵⁷ Uskonnollista käyttäytymistä kuvastavat muuttajat ovat Teologisen Aikakauskirjan kannalta kuitenkin toisarvoisia, sillä sekularisaation merkeiksi keskusteluun osallistuneet tulkittiin ensisijaisesti yhteiskunnalliset ja kulttuuriset muutokset kuten rikkollisuuden kasvu, raittiustilanteen kehitys ja seksuaalimoraalin löystyminen.

Talvisota ei vaikuttanut välittömästi rikollisuuden kasvuun. Tuomioita langetettiin Suomessa 1920-luvun puolivälissä enemmän kuin koskaan 1930-luvulla tai 1930-1940-lukujen taitteessa. Toisaalta vankeustuomioiden väheneminen oli pysähtynyt 1930-luvun puolivälissä. Tilastoitu rikollisuus sen sijaan väheni sota-aikana selvästi. Tätä seikkaa on syytä pitää merkittävänä siitä syystä, että sota-aika myös synnytti uudentyyppistä rikollisuutta.⁵⁸ Alkoholin kulutuksen kasvu on vaikea arvioida, sillä sodan aikana alkoholin anniskelu oli kokonaan kielletty Viipurin läänissä ja rajoitettua myös muualla maassa. Hämeen läänissä, jossa anniskelu oli muuta maata vapaampaa, poliisi kirjasi Uttamaata lukuunottamatta eniten juopumistapauksia. Aina huhtikuulle asti anniskelu sallittiin ravintoloissa vain aterian yhteydessä.⁵⁹

Alkoholin laillinen myynti jäi 1940 vuotta 1938 vähäisemmäksi kaikissa alkoholijuomatyypeissä mallasjuomia lukuunottamatta. Myös "nautintotarkoituksiin" käytettyjen alkoholijuomien määrä ylitti vuoden 1938 tason vasta 1943. Tiedot vastannevat tosiasiallista tilannetta, sillä poliisin tietoon tulleet väkijoumalain rikkomukset

jäivät 1940 vähäisiksi.⁶⁰ Siitä huolimatta, että kieltolaki kumottiin valtavan enemmistön turvin keväällä 1931, suhtautuminen alkoholiin ja siihen liittyvään kulttuuriin jatkui suomalaisessa julkisuudessa varsin kielteisenä ja stereotyyppisenä. Esimerkiksi 1930-luvun suomalaisissa elokuvissa alkoholi kuvattiin pahan ja alhaisen symbolina, "syntiinlankeemuksena", josta seurasi rangaistus.⁶¹

Seksuaalimoraalin muuttumista on mahdollista tarkastella kiinnittämällä huomiota sukupuolitauteihin ja aviottomien lasten lukuun. Tällöin on kuitenkin otettava huomioon, että sukupuolitaudeille altistavan prostituution kontrolli kiristyi merkittävästi 1936 säädetyin irtolaislain johdosta. Sitä ilmensivät esimerkiksi "siveellisyysrikoksien" vuoksi tehtyjen pidätysten merkittävä väheneminen vuonna 1940.⁶² Sukupuolitautilien leviäminen muodosti yleisen huolenaiheen koko Pohjolassa toisen maailmansodan aikana. Vuosien 1939-1941 välisenä aikana tavatut vuosittaiset sukupuolitautilapaukset lisääntyivät, mutta kasvu oli selvästi pienempää kuin esimerkiksi 1938. Sukupuolitautilien määrään sotatalvi ei juurikaan Suomessa vaikuttanut. Vuosi 1940 oli koko Pohjolassa sukupuolitautilien näkökulmasta poikkeuksellisen hyvä.⁶³ Laillisen avioeron perusteena 1939-1940 sukupuolitautilaite mainittiin yhteensä vain 27 tapauksessa.⁶⁴

Myöskään purettujen avioliittojen luku ei vielä 1939-1940 osoita merkittäviä muutoksia seksuaalimoraalissa. Avioeroja myönnettiin Suomessa 1939 yhteensä 1433 ja seuraavana vuonna 1325. Ylivoimaisesti suurin avioeron syy oli välien rikkoutuminen. Vain noin kymmenen prosenttia lainvoiman saaneista avioeroista perusteltiin uskottomuudella.⁶⁵ Aviottomina syntyneiden lasten luku oli Suomessa korkeimmillaan vuonna 1940, mutta muutokset tässä ryhmässä olivat vähäisiä.⁶⁶

Sosiaalisia oloja ja uskonnollista käyttäytymistä kuvaavat empiiriset muuttajat viittaavat siten siihen, ettei suomalaisessa yhteiskunnassa ollut vielä vuosina 1939-1940 tapahtumassa niin jyrkkää muutosta kuin Teologisessa Aikakauskirjassa julkaistut kirjoitukset kuvasivat.⁶⁷ Keskustelua kulttuurista ja yhteiskunnasta ohjasivat enemmän pelot, jotka sota aktualisoi, kuin tosiasiallinen tilanne.

Keskustelu uskonnollisesta herätyksestä talvisodan aikana

Keskustelu suomalaisesta moraalista Teologisen Aikakauskirjan palstoilla ei ollut itsenäinen diskurssi. Moraalin rappio nähtiin keskusteluun osallistuneiden kannanotoissa seurauksena uskonnollisesta luopumuksesta ja oletetusta maallistumisesta. Kansankirkollisen arvomaailman puolustamisessa oli kyse kamppailusta sitä vastaan. Tämä muodosti taustan myös keskustelulle sodanaikaisista uskonnollisista herätyksistä.

Ajatus uskonnollisuuden syvenemisestä on vakiinnuttanut asemansa myös talvisodan kirkkohistoriallisessa tutkimuksessa. Rintamaherätyksen laajuutta ja merkitystä on sen sijaan vähätelty ja niiden esiintymistä on selitetty sosiaalisilla ja uskonnollisilla eroilla herätysliikkeiden kannatusalueilta maaseudulta rekrytoitujen ja kaupunkien työväenkorhteista koottujen joukko-osastojen välillä.⁶⁸ Hannu Ojalehdon mukaan sotilaspapiston innokkuutta rintamaherätyksien raportoimisessa selittävät toisaalta tietoiset pyrkimykset toisaalta tahaton liioittelu. Talvisodan henkisessä ilmastossa voitiin korostaa tarkoituksellisesti rintamajoukkojen uskonnollisuutta, koska se tarjosi mahdollisuuden sodan tulkintoihin.⁶⁹

Kysymykseen rintamaherätyksen laajuudesta ei tässä yhteydessä ole mahdollista puuttua. Sen sijaan on aiheellista kiinnittää huomiota siihen, että keskustelua uskonnollisuuden syvenemisestä rintamalla ja sen takana on kirkkohistoriallisessa tutkimuksessa hallinnut halu paikallistaa ja ajoittaa sodan jälkeen täyteen mittaansa kasvaneen niin kutsutun (uus)kansankirkollisuuden juuret. Varjoon on jäänyt se seikka, että kysymyksen aktualisoituminen välirauhan aikana kytkeytyi sekularismin pelkoon ja rajankäyntiin 1930-luvun massakulttuurin kanssa.

Jos keskustelua talvisodan uskonnollisista vaihteluksista lähestytään tästä näkökulmasta, voidaan sanoa, että sota synnytti ensisijaisesti *toivon* uskonnollisen elämän uudistumisesta. Sitä ruokivat erityisesti sotilaspapiston välittämät tiedot uskonnollisesta herätyksestä.⁷⁰ Tätä tulkintaa vahvistavat myös Ojalehdon havainnot, joiden mukaan sotilaspapisto kiinnitti erityisesti huomiota

- 57 Sundback 1991,195.
- 58 Takala 1986,102; Soikkanen 1987,148.
- 59 STVK1941, 246. [Taulukko] 215. Poliisin tietoon tulleet väkijuomarikokset sekä juopumistapaukset v. 1940; Sillanpää 1993, 24-27. Anniskelurajoituksia yritettiin kiertää salakuljetuksen avulla, mutta ainakin tullin ja merivartioston takavarikoimat alkoholimäärät jäivät vähäisiksi, STVK 1941, 309. [Taulukko] 254. Tullin takavarikoimat alkoholijuomat vuosina 1925-1940.
- 60 STVK 1941, 238. [Taulukko] 208. Poliisintietoon vuonna 1940 tulleet rikokset ja niiden jakautuminen samana vuonna syytteen pantuihin, muulla tavoin selvitettyihin ja selvittämättömiin rikoksiin; STVK [1948], 212-213. [Taulukko] 230. Alkoholijuomien myynti vuonna 1933-1946; [Taulukko] 231. Nautintotarkoituksiin kulutetut alkoholijuomat 1933-1946.
- 61 Autio & Klemola & Peltonen & Tolvanen 1993,60 ja passim. Kyseisten tutkijoiden mukaan "alkoholiin ankuroituneet kulttuuriset merkitykset" selittävät ristiriidan kieltoain kumoamisen ja alkoholikielteen diskurssin välillä suomalaisessa elokuvassa 1930-luvulla. Ongelmaa voidaan lähestyä kuitenkin myös kansankirkollisen arvomaailman näkökulmasta.
- 62 STVK 1939, 232. [Taulukko] 207. Poliisin tietoon tulleet rikokset lääneittäin vv. 1927-1938; STVK 1941,240. [Taulukko] 209. Poliisin tietoon tulleet rikokset lääneittäin w. 1927-1940; Häkkinen 1995,162-172.
- 63 Soikkanen 1987,154.
- 64 Sukupuolitautien perusteella myönnettyjä avioeroja vuosina 1939-1940 oli yhteenlaskettuna yli puolet vähemmän kuin esimerkiksi melisairauden vuoksi jompana kumpana vuonna myönnettyjä avioeroja, STVK 1946, 58. [Taulukko] 36. Tuomioistuinten päätöksillä puretut avioliitot vuosina 1931-1943.
- 65 STVK 1946,58. [Taulukko] 36. Tuomioistuinten päätöksillä puretut avioliitot vuosina 1931-1943.
- 66 STVK 1946,59. [Taulukko] 38. Synnyttäjät sekä elävänä ja kuolleena syntyneet avio- ja aviottomat lapset vuosina 1861-1944.
- 67 Mikkelin (1997,322) mukaan Alasen ja Sormusen kirjoitukset kulttuurin muutoksesta kuvastivat jo 1930-luvulla "kulttuurin väijäämätöntä irtautumista kirkollisesta holhouksesta ja perinteisten auktoriteettien alaisuudesta". Alasen tavoitteista kulttuurikriittikona Mäkisalo (1988,25-27).
- 68 Murtorinne 1977, Niskanen 1987,30-31,34-35; Murtorinne 1995,234; Kansanaho 1991,102-109.
- 69 Ojalehto 1979,84. Kansanahon (1991,102) mukaan uskonnollisen mielialan vahvistuminen oli sotilaspapistolle mieluisa yllätys.
- 70 Murtorinne (1977, 96) katsoo kirkon piirissä esiintyneen uskoa "eräänlaisen hengellisen ajan koittamiseen". Tämä tulkinta ei tee oikeutta ainakaan Teologisessa Aikakauskirjassa käydylle keskustelulle, jossa myös kriittiset sävyt saivat palstatilaa. Niillekin oli kuitenkin ominaista huolestuneisuus maallistumisen etenemisestä ja *toivo* kirkkoa koskevien asenteiden muuttumisesta. Esimerkin rintamaherätyksen kytkemisestä "uuskansankirkollisuuteen" (*den nya folkkyrkoåskådningen*) tarjoaa Murtorinne (1982,337).

uskonnosta vieraantuneiden ja kirkosta eronneiden uskonnollisessa käyttäytymisessä tapahtuneisiin muutoksiin. Sotilaspapisto näki mielellään, että juuri tähän ryhmään kuuluneiden maailmankatsomukselliset perustukset järkkäyivät.⁷¹

Maaliskuussa 1940 pidetyssä Sigtunan konferenssissa, jota Martti Simojoki selosti Teologisessa Aikakauskirjassa 1941, professori G. O. Rosenqvist esitti mielipiteensä, että kirkko oli talvisodan päättyessä lähempänä kansaa kuin ennen sotaa. Hän kuitenkin torjui ajatuksen "herätyksestä". Silti hän kiirehti huomauttamaan, että kirkkoa kuunneltiin uudessa tilanteessa vakavammin kuin aikaisemmin. Kirkon olisikin otettava huomioon se seikka, että talvisodan rintamalla monet miehet olivat päässeet kosketuksiin "Jumalan todellisuuden kanssa katoamattomalla tavalla", mutta heidän uskonnollinen elämänsä oli hapuilevaa ja epävarmaa. Tämä artikkeli edusti Teologisessa Aikakauskirjassa selvimmin näkemystä, jonka mukaan rintamaherätykset olivat todellisia.

Ajatus talvisodan aikaisista herätyksistä sai ilmauksensa Teologisessa Aikakauskirjassa heti talvisodan jälkeen myös päätoimittaja A. F. Puukon tilannekatsauksessa. Puukko totesi Rosenqvistin tavoin, että vaikkei kenties ollutkaan oikeutettua puhua herätyksestä, kansan uskonnollisissa asenteissa oli kuitenkin tapahtunut selvästi "muutos parempaan". Puukon varovainen muotoilu muistuttaa Suomen kirkon piispojen palmusunnuntaina 1940 saarnatuoleista luettavaksi laatimaa, J. A. Mannermaan kirjoittamaa julkilausumaa, jossa puhuttiin neutraalisti ilman konkreettisia viitauksia "Jumalan puoleen kääntyneestä kansasta ja puolustusvoimista" sekä "Jumalan voimallisuudesta puheesta omilletunnoille".⁷² Keskustelu tästä aiheesta pääsi kuitenkin vauhtiin vasta vuoden 1941 aikana.

Sigtunan konferenssiin osallistunut A. E. Jokipii tarttui aiheeseen vuoden 1941 ensimmäisessä vihossa. Hän kuvasi sotaa edeltäneen ajan herätyksen odotusta, mutta joutui myöntämään, ettei odotettua herätystä ollut tullut. Vaikkei Jokipii siis suoranaisesti väittänyt rintamalla esiintyneen laajamittaista herätystä, hän puhui Rosenqvistin tavoin "uskonnon aktualisoitumises-

ta" talvisodan ahdingossa. Tähän viittasi erityisesti ajatus parannuksen vaatimuksen "aktualisoitumisesta sydämessä". Jokipii myönsi kuitenkin, että parannus jäi lyhytaikaiseksi ja nopeaksi huokaukseksi, "joka kohosi sinne, missä kaikki tiedettiin." Herätyksen *toivo* kuvastui vielä selkeämmin Jokipiin vuonna 1940 pitämistä saarnoista.⁷³

Jokipiin paikoin kaunokirjallisia maalailua vastaan hyökkäsi samana vuonna tamperelainen kirkkoherra Ilmari Tuominen. Tuominen sekä toisella puolella keskustelurintamaa Jokipii ja Rosenqvist edustivat ääripäitä Teologisessa Aikakauskirjassa talvisodan uskonnollisesta vaikutuksesta käydyssä keskustelussa. Tuomisen mukaan sota veti yksilön "kollektiiviseen pyörteeseen", joka ei sallinut tilaa omille tunteille tai kokemuksille. Päivittäinen kuoleman näkeminen altisti enemmän turtumukselle kuin herätykselle. Edes "kansallisesta nöyryytisestä" ei ollut hänen mielestään aiheellista puhua, sillä hän katsoi rintamamiesten ajatelleen, että sodassa oli ollut kyse Suomen kohtalosta idän ja lännen murina. Jokipiin vanhatestamentillista näkemystä sodasta kollektiivisena rangaistuksena Tuominen piti "romanttisen sydämen kaunomaalauksena" ja uskonnollisena spekulointina.

Koko vuoden 1941 Teologisessa Aikakauskirjassa käyty keskustelu talvisodan vaikutuksesta moraaliin huipentui joulukuussa piispainkokouksen Tampereen tuomiokapitulिन aloitteesta tekemään päätökseen lähettää kaikille hiippakunnille tulevia synodaalikokouksia koskeva kysely tästä aiheesta. Aloitteen perusteet myötäilivät Teologisessa Aikakauskirjassa esitettyjä näkemyksiä.⁷⁴

"VALTAVAN SUURI AIKA" JATKOSODAN AVAAMAT MAHDOLLISUUDET

Jatkosodan synty ja siihen asetetut toiveet

Lähtölaskenta uuteen sotaan alkoi heinäkuussa 1940. Yhteistyöhön Saksan kanssa Suomi sitoutui joulukuun lopulla. Saksan merkitys Suomen taloudelle oli kuitenkin merkittävä jo kesällä 1940.⁷⁵ Suomen armeijaa alettiin muokata hyökkäyssodan vaatimusten mukaisiksi kesäkuussa

1941, jolloin myös poliittinen tilanne maassa kypsyi nopeasti sodalle otolliseksi. Saksalaisten hyökkäyksen käynnistyttyä Suomi ei antanut virallista ja juridisesti sitovaa puolueettomuusjulistusta. Venäläisten hyökkäys 25.6. mahdollisti alkaneen sodan leimaamisen edellisen sodan tavoin puolustussodaksi ja Saksasta riippumattomaksi erillisodaksi. Myös kirkollinen lehdistö, erityisesti Kotimaa, rummutti alkanutta sotaa puolustussotana.⁷⁶

Teologisessa Aikakauskirjassa jatkosodan puheaminen näkyi välittömästi. Heinäkuun 25. päivänä professori Eelis Gulin siteerasi sanojaan säästämättä Mannerheimin tunnettua, armeijan päähyökkäyksen alkaessa 11.7. antamaa miekanttuppipäiväkäskeyä artikkelissaan *Carelia rediviva*. Gulin näki Suomen kansan lähteneen "pyhälle vapauttajien tielle mielessään Karjalan vapaus". Viena ja Aunus, jotka olivat "ikimuistoista ajoista" kuuluneet "Suomen heimon asuma-alaan", mutta saaneet kestää "vieraan vainolaisen" iskuja, saivat nyt vapautensa. Tämän näkymän edessä Gulin koki olevansa "kuin unta näkeväinen". Hänen varaukseton tukensa miekanttuppipäiväkäskeyssä ilmaistuille ajatuksille on merkittävä sikäli, että niistä ei vallinnut poliittista yksimielisyyttä. Kirkon ja varsinkin sotilaspapiston mielialoihin verrattuna sitä voinee pitää kuitenkin maltillisena.⁷⁷

Merkillepantavaa on myös, ettei Gulin tässä yhteydessä viitannut sanallakaan Saksaan. Lausahdus Neuvostoliitosta valapattona muistuttavat presidentti Rytin radiopuheessaan 26. kesäkuuta esittämiä ajatuksia.⁷⁸ Gulin viittasi tähän puheeseen Lützenin taistelun vuosipäivänä marraskuussa 1941 Göteborgissa pitämässään esitelmässä.⁷⁹ Tuki Karjalan takaisin saamiseksi kuvastui myös Sigfrid Sireniuksen marraskuun lopulla kirjoittamissa rukouspäivän kommenteissa.

Gulin jatkoi samasta aiheesta myös elokuun lopussa kolmannen rukouspäivän pohdinnoissaan. Jatkosodan myötä oli koittanut aika "kansan kohtalon kääntämiseksi". Uusi tilanne tarjosi Gulinille mahdollisuuden arvioida uudestaan oikeuden ja voimaan perustuneen reaali politiikan suhdetta. Hän riemuitsi Stalinin ja Molotovin nimeltä mainiten, ettei Jumala sittenkään ollut antanut viimeistä sanaa "julkijumalattomuudelle". Talviso-

dan suuri teologinen dilemma näytti uudessa tilanteessa saavan ratkaisunsa.⁸⁰ Suomi oli siirtynyt uuteen, "valtavan suureen aikaan". Tämä toiveikkuus on nähtävissä Gulinin saarnoissa vielä syksyllä 1942. Sota-aika vahvasti ylipäättään Gulinin ajattelussa Raamatun tekstien teologista tulkintaa, vaikka hän eksegeettinä tavoitteli historiallisen raamatuntutkimuksen ja teologisen tulkinnan synteisiä.⁸¹ Ajatukselle uudesta "valtavasta ajasta" oli kannatusta koko kirkon piirissä.⁸² Gulinin jatkosodalle varsin myönteinen avaus osoittaa Teologisen Aikakauskirjan olleen tässä kysymyksessä lähempänä muuta kirkollista lehdistöä kuin aikaisemmin.

-
- 71 *Ojalehto* 1979,83. Esimerkiksi evankelisen papin Veikko Tammisen mielestä tiedot uskonnollisesta aktivoitumisesta rintamalla olivat "vielä ihanampia kuin tiedot voitoista". Tammisen kannanotossa kuvastuu erinomaisesti toivon ja pelon samanaikaisuus. *Koskeniemi* 1994,259.
- 72 *PIKP* (1942) 17.3.1940 § 1, 87-89.
- 73 JyMA AEJ Kotelo 30. Erityisen selvästi toivo herätyksestä kuvastuu 3-adventtisunnuntain saamasta joulukuulta 1940. Ajatuksella lienee ollut kannatusta myös ainakin sotilaspapiston keskuudessa, *Kansanaho* 1991,107-109.
- 74 *PIKP* (1943) 9.12.1941 § 13,186-187.
- 75 *Seppinen* 1983,54-70; *Tarkka* 1987,29-34; *Mauno Jokipii* 1988, 633-636. Perusteellisiin uusi tutkimus jatkosodan taustasta *Mauno Jokipii* (1988).
- 76 *Murtorinne* 1975,82-83; *Seppälä* 1984,102-110; *Mauno Jokipii* 1988, 641, 648, 651. Suomen strategiasta vuonna 1941 *Seppälä* 1974, 210-234. Erillis sodan problematiikasta *Manninen* (1980, 117-128).
- 77 *Ojalehto* 1979,165-168. Miekanttuppipäiväkäskeystä *Manninen* (1980, 195-198). Gulinin viittaus tarkoitti psalmia 126:1: "Kun Herra käänsi Siionin kohtalon, niin me olimme kuin unta näkeväiset" (vuoden 1933 käännös). Göteborgissa Gulin väitti miekanttuppipäiväkäskeyn herättäneen kansassa välitöntä vastakaikua, VA EG Kotelo 1. *Gustav Adolfsarvet i Finland* [6.11.1941].
- 78 *Ryti* 1941,82-92.
- 79 VAEG Kotelo 1. *Gustav Adolfsarvet i Finland* [6.11.1941].
- 80 Gulin suhtautui talvisotaan lähes kohtalonomaisella luottavaisuudella, VA EG Kotelo 1. Esitelmä *Finland i kris* Oslossa 23.11.1939.
- 81 VA EG Kotelo 2. *Saarna Kymmenen pitaalista* Johanneksen kirkossa 6. 9.1942; *Antola* 1997,55-57.
- 82 *Murtorinne* 1975,101; *Klemelä* 1977,98. Lähellä Gulinin tulkintaa Suomen kohtalosta Vanhan testamentin valossa oli kesällä 1941 myös Aarre Lauha, HYKAP Coll. 286.1. Lauha Puukolle 30.6.1941.

Alkuinnostuksesta jatkosodan seesteisempään tulkintaan

Melko pian jatkosodan alkamisen jälkeen alkoi Teologisen Aikakauskirjan sivuilla kuulua myös seesteisempiä ääniä. Jo toisessa sodan jälkeen ilmestyneessä vihossa päätoimittaja A. F. Puukko otti etäisyyttä sodan konkreettisiin tavoitteisiin universaalihistoriallisessa artikkelissaan *Jumalan hallitus ja maailmanhistoria*. Hän muistutti, että oli tarpeellista sekä tappion että voiton päivänä muistaa, että Jumala ohjasi "kansamme historiaa". Tämän muistuttamista hän piti teologien ja pappien tärkeimpänä tehtävänä. Puukon kirjoituksen ilmestyessä suomalaiset olivat elo-syyskuussa 1941 saavuttaneet Tarton rauhan niin sanotun vanhan rajan. Yleisestä optimismista huolimatta tilanteen epävakaus herätti paikoin epävarmuutta. Kysymykset sodan päämääristä askarruttivat tänä aikana myös kenttäarmeijan joukkoja.⁸³

Edellä tarkasteltuihin Sigfrid Sireniuksen rukouspäivän kommentteihin sisältyi myös sotainnostusta hillitseviä kehoituksia. Sirenius viittasi orpoihin, leskiin ja suuria menetyksiä kokeneiden kärsimyksiin ja kehotti nöyryyteen. Samantapaisia ajatuksia poimi presidentti Rytin puhe-kokoelmasta myös Erkki Rantalainen arvioidessaan sen Teologisen Aikakauskirjan samassa vihossa. Hän siteerasi muun muassa Rytin kaatuneiden päivänä pitämää puhetta, jossa tämä oli kuvannut sotaa "kaitselmuksen mahtavaksi ros-kaksi nöyryyden, palvelemishalun ja oikeudenmukaisuuden oppimiseksi".⁸⁴ Selvin osoitus asenteiden seestymisestä oli kuitenkin sotaa suoranaisesti käsittelevien kirjoitusten ehtyminen syksyn 1941 kuluessa.

Neuvostojärjestelmä ja kansallissosialismi jatkosodan aikana

Neuvostokuvaukset sotamoraalin lujittajina ja välikappaleina suomalaisessa kansankasvatuksessa

Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon nosti kansallissosialismin ja neuvostojärjestelmän myös Teologisessa Aikakauskirjassa uudelleen parrasvaloihin. Kirjoittelu niistä alkoi varovaisesti syksyllä

1941 ja saavutti huippunsa seuraavina vuosina. Keskustelun aloitti Äänekosken kirkkoherra Matti A. Mustonen, joka oli perehtynyt aiheeseen omassa, joulukuussa 1941 päivätyössä tutkimuksessaan *Jumalattomuusliike ja taistelevien jumalattomien liitto Neuvosto-Venäjällä*. Aihetta pidettiin tärkeänä myös teologisen tiedekunnan keskuudessa.⁸⁵

Mustonen pyrki kirjoituksessaan selvittämään, miksi sota oli pitkittynyt, vaikkei lopputuloksesta (Saksan voitosta) hänen mukaansa vallinnutkaan epäselvyyttä. Näin hän päätyi tarkastelemaan neuvostomoraalia ja -yhteiskuntaa. Mustosen kuvaus bolshevikkien moraalista oli yksipuolisen ja jyrkän kielteinen - kuten sopi odottaakin - mutta käsitteilytavaltaan maltillinen. Mustosen käsityksen mukaan "köyhälistön orjuuteen" perustuva bolshevismi sortuisi väistämättä, koska se perustui "törkeään, fanaattiseen ja epäinhimilliseen etiikkaan".⁸⁶

Kun joukot olivat varsin nopeasti edenneet Tarton rauhan rajalle, heräsi kysymys hyökkäyksen jatkamisesta Itä-Karjalaan. *Ilkka Herlinin* mukaan suomalaisten historioitsijoiden tärkein tehtävä sodan aikana oli tämän ratkaisun perustelevinen. Siihen tarttuivat Jalmari Jaakkola, Arvi Korhonen, Eino Jutikkala ja Einar W. Juvelius (Juva).⁸⁷ Teologisessa Aikakauskirjassa suomalaisten historiantutkijoiden kynänjälki näkyi heinäkuussa 1942, kun sotilaspappina toiminut, Sortavalan kaupunkiseurakunnan papiston apulainen Jouko Leino kirjoitti arvostelun Einar Juvan teoksesta *Suomen taistelu itää vastaan*. Leino vaati Suomen "ikuisen vaaranalaisuuden" nostamista koulujen historianopetuksen ytimeen. Hän kiitti erityisesti Juvan paneurooppalaista näkemystä⁸⁸ Venäjän paikasta maailmankartalla, mutta kritikoi tätä liian pidättyneistä kannanotoista saksalaisten ja suomalaisten liittoon. Hänen mielestään se olisi jo aikaisemmin luonut "ainoat kestävätkä edellytykset" Euroopan puolustamiselle "idän laumojen vastaan". Leinon kirjoituksessa korostui venäläisten "barbarisointi" ja usko saksalaisten voittoon, joka oli vielä kesällä 1942 Suomessa yleinen.⁸⁹

Juvan teosten herättämästä kiinnostuksesta suomalaisten teologien keskuudessa kertoo myös kirkkoherra Ilmari Tammiston vuoden 1943 lopulla Teologisessa Aikakauskirjassa julkaisema

kirja-arvostelu. Tammisto yhtyi Leinin tavoin ajatuksen Venäjän Suomelle muodostamasta historiallisesta uhasta, mutta ei muista kirjoittajista poiketen liittännyt sitä maailmankatsomukselliseen viitekehykseen. Sen sijaan hän perusteli kirjan arvostelua Teologisessa Aikakauskirjassa sillä, että idänsuhteet olivat koko sukupolven tärkein kysymys. Tammiston kirjoitus kuvastaa hänelle ominaista historiallista realismia, joka sai ilmauksensa jo talvisodan uskonnollisesta taustasta käydyssä keskustelussa.

Tammisto tarkasteli Suomen kirkkohistoriaa idänkysymyksen valossa vielä sodan loppuvaiheessakin arvostellessaan syksyllä 1944 Ilmari Salomiehen Suomen kirkkohistorian ensimmäisen osan. Arvostelussaan hän huomautti Pohjanpään tapaan, että varhaisista kristillistä käsitteistä vain sana *risti* oli alkuperältään slaavilainen. Tammiston kirjoitus osoittaa, että käsitys "ikuisesta taistelusta" muodosti yhden keskeisimmistä juonteista Teologisessa Aikakauskirjassa koko tarkasteltavana olevana jaksona.

Vuoden 1942 lopulla Teologisen Aikakauskirjan lukijat saivat uudestaan tutustua kirkkoherra Matti A. Mustosen ajatuksiin Neuvostoliiton uskonnollisista oloista kirkkoherra A. E. Jokipiin kirjoittaman kirja-arvostelun muodossa. Jokipii kuvasi Mustoseen pohjautuen jumalattomuusliikkeen kehittymistä ja kristittyjen kohtaloja. Viimeksi mainitut konkreettiset kuvaukset olivat uutta Teologisessa Aikakauskirjassa. Jokipii oli itse käsitellyt aihetta Kalliolassa pitämässään esitelmässä. Erityistä huomiota Jokipii kiinnitti Mustosen luomaan kuvaan neuvostovaltion sekulaarista luonteesta, jossa ei hänen mielestään ollut kyse vain poliittisesta kokeilusta vaan uudenlaisesta, täysin sekulaarista maailmankatsomuksesta. Näin Jokipii kytki Neuvostoliiton sisäisten olojen kuvauksen toisaalta sotaa tukevaan puolustautumisideologiaan, toisaalta sekularismin ja materialismin etenemisen pelkoon kotimaassa. Viimeksi mainittu oli leimannut Jokipiin suhtautumista myös suomalaiseen työväenliikkeeseen.⁹⁰

Samanlaisen kuvan Neuvostoliitosta oli piirtänyt 1942 myös professori, Vartijan päätoimittaja Yrjö J. E. Alanen kirjassaan *Yksilö ja yhteisö*, jota Lauri Pohjanpää arvioi Teologisen Aikakaus-

kirjan vuoden 1943 ensimmäisessä vihossa. Neuvostoliitto ja sen uskonnolliset ja henkiset olot muodostivat oireellisesti vain osan kirjan sisällystä. Pohjanpää puuttui arvostelussaan erityisesti Alasen kuvaukseen, joiden mukaan Neuvosto-Venäjällä oli pyritty tukahduttamaan kaikki yksilöllisyys, jumalausko sekä siveellinen ja henkinen vapaus. Merkillepantavaa Pohjanpään arvostelussa on, että hän näyttää yhtyneen Alasen loppuvuodesta 1942 lausumaan käsitykseen Neuvostoliiton tuhoutumisesta lähitulevaisuudessa. Arvostelusta puuttuu kuitenkin Alasen kirjalle ominainen jyrkkyys. Alanen pohti kirjassaan muun muassa kysymystä, oliko Lenin mielisairas.⁹¹

Vuoden 1943 alussa kuvauksia neuvostovallan harjoittamasta uskonnollisesta sorrosta jatkoi sotilaspastori Otso Kiannon kirja-arvostelu Kaarlo Kurkon kirjasta *Inkerin suomalaiset GPU:n kynsisä*. Jokipiin tavoin Kianto pyrki neuvostovallan hirmutekojen kuvaamisella samanaikaisesti sekä osoittamaan sen raakalaismaisuuuden että liitty-

83 Murtorinne 1975, 111; *Ojalehto* 1979, 218-220; *Seppälä* 1984, 152-153.

84 Ryti 1941, 23-26.

85 HYA TdKA Ca: 18,45, pk. 11.11.1943. Mustosen suoritettua kandidaattitutkinnon dekaani toivotti hänelle henkilökohtaisesti "jatkuvaan menestykseen" jumalattomuusliikkeen tutkimuksessa.

86 Myös kirjansa alkulauseessa *Mustonen* (1941,11) totesi bolshevistisen Venäjän taistelevan kuolinkamppailuaan. Mahdollisesti Mustonen pyrki vaikuttamaan suomalaisen työväenluokan mielipiteisiin Neuvostoliitosta.

87 *Herlin* 1996,86-119.

88 Ensimmäisen ja toisen maailmansodan välissä vaikuttanut paneurooppalainen liike korosti Euroopan yhtenäisyyttä, mutta katsoi, että Venäjä oli eurooppalaisuudelle vieras alue. *Herlinin* (1996,86) mukaan tätä ajatusta edusti erityisesti Suomessa erityisesti Jalmari Jaakkola, *Mikkeli* 1994, 108-112.

89 Murtorinne 1975,150.

90 JyMA AEJ Kotelo 33. *Uskonnollisen sosialismin ajatuksia työväenliikkeen ohjelmasta* s.a.; Kotelo 20 *Lastuja* [1920-luvulta]. A. E. Jokipii katsoi punaisten epäonnistuneen 1918 siksi, että valtaan nousi "huonoin aines", joka ei pystynyt "parantamaan siveellisyttä ja rotua"; *Mikkeli* 1997,322. Rotuajatuksista kansalaissodan selityksenä *Kemiläinen* (1985,488).

91 *Manen* 1942,5,15-18,27-28. *Murtorinteen* (1975,150) mukaan Saksan kohtaamat vastoinkäymiset erityisesti Stalingradin tappio vuoden 1943 alussa saivat uskon Saksaan horjumaan. Alasen ja Pohjanpään kirjoitukset todistavat kuitenkin toista.

maan kotimaiseen keskusteluun. "Inkerin marttyrikansan sankariusko" vahvisti hänen mielestään papistoa "siinä henkien taistelussa", mitä parhaillaan käytiin "kansamme sielusta". Tietoja Inkerinmaan oloista pyrkivät jakamaan jo 1930-luvun puolivälistä aktiivisen tiedotustoiminnan käynnistäneet heimojärjestöt.⁹² Samoja tarkoituksia pyrki edistämään myös vuoden 1944 alussa Teologisessa Aikakauskirjassa julkaistu, Itä-Karjalassa sotilaspappina toimineen H. K. Erviön kirjoittama kirja-arvostelu Harald Perlitzin kirjasta *Estlands kyrka under sovjet väldet 1940-41*.

Suhtautuminen kansallissosialismiin muuttuu varovaisen myönteiseksi

Aseveljeys Saksan kanssa ei jatkosodan käynnistyttyä näkyneet välittömästi Teologisen Aikakauskirjan sivuilla. Vuoden 1942 alkupuolella Matti A. Mustonen tarttui kuitenkin aiheeseen arvostellessaan edellisenä vuonna ilmestyneen turkulaisen asianajajan, suomalaisten kansallissosialistien teoretikon Jussi Leinon teoksen *Kansallissosialismi maailmanhistoriallisen kehityksen tuloksena*.⁹³ Arvostelusta ilmenee, että Mustonen kunnioitti kansallissosialismia aatteena, joka on "todellisesti johtanut mahtavan Saksan kansan uudelle tielle, suureen kansalliseen ylösnousemukseen ja sankariaikaan". Hän ei kuitenkaan suhtautunut kansallissosialismiin kritiikittömästi. Mustonen kritikoi varsin jyrkästi Leinon ajatusta ruumiin ja materian ensisijaisuudesta,⁹⁴ jonka hän katsoi sotivan kristinuskon perusteita vastaan. Hän ei myöskään hyväksynyt Leinon kuvaamaa kansallissosialistista etiikkaa.⁹⁵ Tämä ei sisältänyt juuri mitään poikkeavaa siitä linjasta, jolla Teologisessa Aikakauskirjassa oli suhtauduttu totalitarismiin jo syksyllä 1939. Sen sijaan Mustosen johtopäätös kirjan merkittävydestä kuvasti asenteiden muutosta. Mustosen tarkasteluhorisonttina oli "kansallishengen täyttämä, voitannut Suur-Suomi" ja sen sodanjälkeinen "turvattu ja onnellinen tulevaisuus".

Saksan voiton jälkeistä hegemoniaa Euroopassa tarkasteli Jaakko Forsman artikkeleista koostuvassa kirjassaan *Maailmansota*, jonka Naantalin virkaatekevänä kirkkoherrana toiminut maisteri

Yrjö J. Laine arvioi Teologisessa Aikakauskirjassa vuoden 1942 viimeisessä vihossa. Kansallissosialismi muodosti kirjassa vain osan. Laineen arvostelun tekee mielenkiintoiseksi se seikka, että hän tarkasteli Forsmanin turvallisuuspoliittista analyysiä lähes yksinomaan Suomen näkökulmasta. Esimerkiksi ajatus Saksan voiton vaikutuksesta Euroopan yhdyntymiseksi "Euroopan Yhdysvalloiksi" puuttuu arvostelusta kokonaan. Myös Forsmanin perustellut epäilyt Saksan kyvystä voittaa hän sivuutti vaikenemalla.⁹⁶ Kansallissosialistinen Saksa näyttäytyy arvostelussa myönteisemmässä valossa kuin Forsmanin kirjassa. Laineen arvostelu kuvastaa varovaista tukea Saksalle sen taistelussa hegemoniasta bolshevismia vastaan.

Kansallissosialismista kiinnostunutta, mutta siitä riippumatonta ajattelua edusti Teologisessa Aikakauskirjassa Urpo Harvan kirjoittama kirja-arvostelu valtakunnanjohtaja Alfred Rosenbergin 1942 käännetystä kirjasta *Uutta Eurooppaa kohti*. Harva pyrki siinä hahmottamaan kansallissosialismin aatehistorialliset ja filosofiset edellytykset. Hän määritteli kansallissosialistisen maailmankatsomuksen naturalistiseksi ja biologiseksi. Rotuoppi, jonka mukaan kansojen oli muodostettava yhteisö rodulliselta pohjalta,⁹⁷ oli Harvan mielestä yksi kirjan "järkyttävämpiä" kohtia, mutta hän oli valmis antamaan tunnustusta kirjoittajan vuonna 1933 esittämistä näkemyksistä bolshevismiin luonteesta.⁹⁸ Harvan kirjoitus edustaa jatkosodan ajan kriittisimpiä äänenpainoja Teologisessa Aikakauskirjassa. Ero hänen ja asiaa käsitelleiden teologien välillä selittyy pääasiassa siten, että Harva ei filosofina halunnut tarkastella kansallissosialismia kansankirkollisen arvomaailman valossa. Sen sijaan hän yhtyi näkemukseen, jossa kansallissosialismin oikeutus nähtiin bolshevismiin leviämisen uhan muodostamaa taustaa vasten.

Tätä ajatusta korosti myös professori Osmo Tiilikä vuoden 1944 Teologisen Aikakauskirjan toiseksi viimeisessä vihossa julkaistussa, samana vuonna kirjoitetussa Gustaf Aulénin kirjan *Kyrkan och nationalsocialismen* kirja-arvostelussa. Kirja pohjautui merkittävilta osiltaan kirjoittajan keräämiin tietoihin Saksan ja sen miehittämien

valtioiden, erityisesti Norjan, kirkkotaistelusta. Tiililä kritikoit Aulénia siitä, että tämän oli ollut helppo poimia piirteitä, jotka osoittivat kansallissosialismin ristiriidan kristinuskon kanssa, mutta hän ei ollut ymmärtänyt, että kansallissosialismi oli syntynyt "ihmiskunnan suurimman vaaran", bolshevismin, kukistamiseksi. Tiililäkään ei kuitenkaan halunnut sulkea silmiään kansallissosialismin kielteisiltä puolilta." Tiililä suhtautui Aulénin teologiaan ylipäättään pidättyvästi. Muistelmissaan hän kertoo erään Aulénin teoksen herättäneen hänessä jo opiskeluaikana "vastaan sanomisen halua".¹⁰⁰

Tiililän 1944 kirjoittama arvostelu Aulénin kirjasta syntyi venäläisten suurhyökkäyksen muस्ताessa alleen suomalaisen vastarinnan, jonka "kaukainen jylinä" kantautui hänen korviinsa. Kannaksen läpimurto nosti siten bolshevismia vastaan tunnettua pelkoa ja lisäsi ymmärrystä kansallissosialismia kohtaan, vaikka Saksan mahdollisuudet sodan voittamiseen ja bolshevismin lyömiseen olivatkin jo menneet.¹⁰¹

KIRKON ROOLI TAISTELUTAHDON YLLÄPITÄJÄNÄ JA MORAALISENA SELKÄRANKANA

Sodan vaikutus moraalisiin ja maailmankatsomukseen

Saksan ja Neuvostoliiton välinen sota, johon Suomikin oli liittynyt, näyttäytyi Teologisen Aikauskirjan sivuilla titaanien taistelua laajempaan kamppailuna, jossa oli kyse maailmankatsomuksen perusteista. Edellä mainitussa kirja-arvostelussa Erkki Rantalainen tarttui Rytin lausumaan ajatukseen kaatuneiden muistopäivänä välirauhan alkuvaiheina, etteivät Eurooppaa ravistaneet mullistukset olleet yksinomaan suurvaltapoliittisia. Kysymys oli myös ihmisten käsitystavasta, maailmankatsomuksesta sekä kansojen ja yksilöiden moraalista.¹⁰² Tämän kysymyksen käsittely muodosti pohjan Teologisen Aikauskirjan sivuilla jatkosodan aikana moraalista käydylle keskustelulle. Siihen liittyivät myös bolshevismi ja kansallissosialismi.¹⁰³

Pelko sodan tuhoisista vaikutuksista kuvastui

jatkosodan aikana erityisesti rukouspäivien homeleettisissa kommentaareissa. Esimerkiksi toukokuun alussa vuonna 1942 Tampereen tuomiorovasti K. H. Seppälä katsoi sodan positiivisten vaikutustensa ohella ruokkivan myös moraalilaskua. Se ilmeni hänen mielestään yhdentekevyyden lisääntymisenä, "sielun siveellisten pyrkimysten" hautautumisena kirousten ja raakuuksien alle.

Sodan aiheuttama moraalinen rappio sai ilmauksensa erityisesti evankelisen Toivo Rapelin ennen Kannaksen suurhyökkäystä rintamalla kirjoittamissa ajatuksissa. Rapelin mukaan sodassa oli kysymys materiaalisista ristiriidoista, "kansojen taistelusta leivästä", joka uhkasi viedä perikatoon koko ihmissuvun ja sen kulttuurin. Keskeistä hävitystä sivistykseen ja materialismiin luottanut ihminen oli Rapelin mielestä joutunut pettymään. Niinpä oli kysyttävä, johtuiko "kansojen hirvittävä tila" ja sota tuhovaikutuksineen sekularisaatiosta. Omakohtaisiin kokemuksiinsa ve-

92 *Nevalainen* 1991,254-266. Merkillä pantavaa on, että myös kotimaisessa siviilirekisteriliikkeessä alettiin 1940-luvun alusta käyttää propagandassa Marxin ja Engelsin uskontokriittisiä ajatuksia. *Seppo* 1992,109.

93 Jussi Leinosta *Ekberg* (1991,182-184).

94 *Leino* 1941,142-146,149-150.

95 *Leino* 1941,166-169.

96 *Forsman* 1942,16-19.

97 *Rosenberg* 1942,41-54.

98 *Rosenberg* 1942,51.

99 *Aulén* (1944,28-32) kuvasi mm. Hitlerin ja katolisen kirkon konkordaanin vastaisia papistoon ja kristittyihin kohdistuneita vainoja Saksassa.

100 *Aulén* 1944,5-6; *Tiililä* 1973,36.

101 Neuvostoliiton suurhyökkäyksestä kesällä 1944 *Seppälä* 1991, 82-108. *Murtorinte* (1975,183-184) mukaan Tiililän arvioinnissa kuvastui "aseveljen tunteenomainen puolustelu". *Murtorinte* ei kuitenkaan kiinnittä huomiota oleellisempaan seikkaan, bolshevismin leviämisen *uhan aktualisoitumiseen* Kannaksen suurhyökkäyksen käynnistyttyä.

102 Rytin 1941,23-26.

103 Esimerkin bolshevismin ja moraalil rapping välisestä yhteydestä tarjoaa K. V. Tammisen näkemys vuoden 1944 TA:ssa, jonka mukaan sivistyneistön välilläpitämättömyys kirkkoa ja uskontoa kohtaan osoittaa sen olevan "hyvin lähellä bolshevismia". Tammisesta *Koskeniemi* 1994,260-262. *Koskeniemi* ei kuitenkaan suhteuta Tammista ajankohdan kontekstiin.

doten Rapeli halusi osoittaa, ettei kuoleman kansa tekemisiin joutunut voinut löytää sielulleen rauhaa ajallisista lohdutuksista. Sodan vaikutukseen rintamalla olevien miesten keskuudessa kiinnitettiin huomiota myös pappeinkokouksissa osana pyrkimyksiä korjata ajan "siveellistä turmiota". Viipurin tuomiokapitulin aloitteesta asia otettiin myös piispainkokouksen asialistalle 1943.¹⁰⁴

Käsitys käynnissä olleesta sodasta *moraalisena* kamppailuna konkretisoitui Teologisessa Aikakauskirjassa kasvatusta ja ihmiskuvaa käsitellessä kirjoituksissa. Ne ajoittuvat erityisesti vuoden 1942 asemasotavaiheeseen, jolloin alkoi esiintyä myös ensimmäisiä merkkejä epävarmuudesta sodan lopputuloksesta.¹⁰⁵ Keskustelu käynnistyi vuoden 1941 lopulla kirja-arvostelulla lääketieteen tohtori Rakel Jalaksen kirjasta *Sukuelämä terveeksi*.

Jalaksen kirja oli tyypillinen avioliitto- ja seksuaaliopas. Niiden julkaiseminen alkoi Suomessa 1860-luvun puolivälistä ja saavutti huippunsa suurlakon jälkeisinä vuosina. Vielä 1920-luvulla ilmestyi useita tähän lajiin luokitettavissa olevia kirjasia.¹⁰⁶ Jalas kiinnitti huomiota erityisesti seksuaalikulttuurin muutokseen, joka ilmeni toisaalta perheiden lapsiluvun laskuna toisaalta satunnaisten sukupuolisuhteiden yleistymisenä. Kumpikin ilmiö kuvasti sukupuolielämän suhteellistumista. Siittäminen ja synnyttäminen eivät enää olleet avioliiton, saati seksin "ensimmäinen ja tärkein tarkoitus". Kirjoituksessa kuvastuu uudenlaisen¹⁰⁷ seksuaalikulttuurin herättämä huolestuneisuus.

Jalas asetti syytettyjen penkille 1930-luvun elokuvakulttuurin, erityisesti ulkomaalaiset elokuvat, joissa hänen mielestään "heikumallisin kuvin" näytettiin "aisteja huumaavia irrallisia suhteita, avioukkottomuutta ja "kevyttä elämää". Amerikkalaisten ja ranskalaisten elokuvien luku olikin kasvanut 1930-luvun kuluessa koko ajan.¹⁰⁸ Jalaksen esiinnostamat teemat eivät sinänsä olleet uusia. Kirkollinen lehdistö oli jo itsenäisyyden alusta lähtien suhtautunut varsin nuivasti tai peräti tuomitsevasti massakulttuurin uusiin muotoihin, erityisesti elokuvaan. "Huonojen" elokuvien turmiolliseen vaikutukseen kansan moraaliiin viitattiin myös muun muassa vuoden 1933 kirkolliskokouksen päätöksessä.¹⁰⁹

Erotiikkaa esiintyi varsinkin amerikkalaisissa dokumentaarisisa elokuvissa, jotka koettiin Suomessa yleisesti viihteeksi. Tutkimukset 1930-luvun lopun elokuvien vastaanotosta osoittavat, että suuri yleisö suhtautui säädyttöminä pidettyihin kohtauksiin vähintäänkin ristiriitaisesti. Perusteellinen tutkimus sota-ajan vaikutuksesta elokuvien vastaanottoon kuitenkin toistaiseksi puuttuu.¹¹⁰ Pelko elokuvien muodostamasta uhasta siveydelle lienee kirkollisissa piireissä ollut vahva. Tätä osoittaa esimerkiksi asevelipappien piispainkokoukselle joulukuussa 1943 tekemä valitus. Sen mukaan Filmiliiton sotainvalideille useana peräkkäisenä vuotena keräämä huomattava rahausma oli hankittu rukouspäivien aattona järjestetyillä elokuvaesityksillä. Valittajien mukaan asia tuntui "sitäkin pelottavammalta", koska se oli tapahtunut ajankohtana, jolloin kansan sisäinen lujuus oli muutenkin lähes sietämättömällä koetuksella. Kansan keskuudessa esiintyvien "siveellisen villiintymisen merkkien" vuoksi, ei ollut luvallista "lisätä vauhtia tähän suuntaan".¹¹¹

Vielä jyrkemmin kuin Jalas tarttui seksuaalikulttuurin muutokseen Lauri Sainio (M. Lausa), jonka lähes 400-sivuisen teoksen *Mihin menet Suomen kansa?* Yrjö J. E. Alanen arvosteli Teologisessa Aikakauskirjan vuoden 1942 loppupuolella. Kirjasta ilmestyi vuonna 1942 toinen ja kolmas painos. Sainion mukaan "kääpiöperhe", jossa oli vain yhdestä kolmeen lasta, perustui täydellisesti itsekkyteen ja ennusti "vakavaa kansallisen olemassaolon tuhoa". Sainio suomi säälimättömästi seksuaalimoraalin muutoksia. Sukupuolielämän "löyhyyttä" kuvasti hänen mielestään muun muassa se, että huonosti kasvatettujen miesten salaisista paheista oli tullut naisillekin "kainostelemattomia ja julkeita toaletti-seikkoja".¹¹² Lapsiluvun todellista kehitystä on vaikea analysoida, sillä väestönmuutosten tilastoinnissa tapahtui muutoksia 1930-1940-lukujen vaihteessa. Vuonna 1942 viisilapsisetkaan perheet eivät kuitenkaan olleet harvinaisia. Sainion ajatukset kuvastavat 1920-luvulta alkanutta kotitalouden merkitystä korostanutta propagandaa, jota täydensi kansankirkollinen moraalinen paatos ja huolestuneisuus.¹¹³

Vuoden 1942 Teologisen Aikakauskirjan lukijat saivat tutustua myös Eelis Gulinin ja Ilma-

ri Salomiehen kasvatusoppaaseen *Nuoruuden kultaiset vuodet* Aimo Nikolaisen rintamalla kirjoittaman kirja-arvostelun muodossa. Kirja sisälsi kirjoituksia ystävydestä, nuoresta rakkaudesta, itkeskasvatuksesta, elämäkatsomuksesta sekä suhteista kotiin ja isänmaahan. Käsittelyä leimasi kristillis-siveellinen perusvire: kun perustus, Kristus, oli oikein laskettu, kaikki, mikä kuului hyvään elämään, seurasi itsestään. Samanaikaisesti kun kirja ehti markkinoille, Viipuriin kokoontunut pappeinkokous esitti piispainkokoukselle siirtymistä alkoholittomaan ehtoollisviiniin, jottei ehtoollisen vietto herättäisi kenessäkään "kiusallisia muistoja" tai muodostuisi "viettellykseksi heikoille".¹¹⁴

Ihmiskuvan materialisoitumista käsitteli lääketieteen, filosofian ja teologian välimaastossa vuoden 1944 Teologisessa Aikakauskirjassa Nakkilan kirkkoherran apulainen Teodor J. Heininen. Paul Tournierin kirjasta *Ihmisen parantamisesta* kirjoittamassaan arvostelussa hän korosti Tournierin tavoin "synteettistä lääketiedettä", jossa aineellinen ja henkinen identifioituivat. Heinisen mukaan oli mieleetöntä otaksua, että ruumiin hoitoon keskittynyt lääketiede voisi saavuttaa kädenkäänteessä tuloksia, kun oli "vietetty väärää elämäntapaa, hurjastelujen, intohimojen ja monenlaisten ristiriitojen, liikarasituksen, epäilyksien ja pelkojen vallassa". Lääketieteen ja sairaanhoidon sekularisoitumisen vaaraan oli kiinnittänyt huomiota keväällä 1942 myös piispainkokouksen diakoniatöiminnan uudistamista selvittämään asettama työryhmä.¹¹⁵

Ihmisarvon laskuun¹¹⁶ ja siitä seuranneeseen "moraaliseen kriisiin" tarttui puolestaan vuoden 1942 Porvoon hiippakunnan synodaaliväitöskirjassa Edvin Stenwall. Hän kritikoi erityisesti psykoanalyysin myötä korostunutta ihmisen animaalisuuden korostusta, joka uhkasi hänen mielestään johtaa moraalien suhteellistumiseen. Ruotsalaisia eetikkojen tavoin Stenwall puhui moraalista sairaudesta (*moralsjukdomen*).¹¹⁷ Stenwallin kirjan arvostelu ilmestyi Teologisessa Aikakauskirjassa hieman myöhemmin vuoden viimeisessä vihossa. Sen kirjoittaja G. Moliis-Mellberg kiinnitti arviossaan huomiota erityisesti Stenwallin uskonnolle antamaan merkitykseen. Hänen mu-

kaansa Stenwallin ajatukset merkitsivät, että käytännöllisessä siveellisyydessä oli itse asiassa "huomattavassa määrin" kyse uskon projisoimisesta. Näin ollen moraalinen kriisi ja sekularisaatio löivät toisilleen kättä.

Teologisen Aikakauskirjan kirjoittajien jatkosodan aikaisen toivon- ja pelonsekaisen mielialan tiivistä professori Aarni Voipio Sondershausenin Luther-akatemiassa elokuussa 1942 pitämässään esitelmässä, joka julkaistiin lyhennettynä Teologisessa Aikakauskirjassa vuoden 1943 keskivaiheilla. Voipion mukaan ei ollut varmaa, että kirkko pystyisi täyttämään siihen kohdistuneet kasvavat odotukset. Sekularismi eteni kaikkialla tehden tuhojaan, eikä suurta ja odotettua käännettä kristinuskoon ollut tapahtunut. Vielä ei kuitenkaan ollut nähtävissä merkkejä "suuresta luopu-

104 PKP Viipuri 8.10.1942, 65, 68; KHA PkA (1943-1944) Viipurin tkli piisp. kok.ille 2.4.1943; PKP (1944) 24.5.1943, 153 § 24.

105 Yksi osoitus sodan pitkittymisen teologisesta käsittelystä TA:ssa oli Tiililän 1944 julkaisema artikkeli ennustamisesta, jossa hän pohtii, oliko sodan loppumista mahdollista ennustaa esimerkiksi spiritistisesti. Teemaa käsittelee myös *Pipping* (1978, 190).

106 *Räisänen* 1995, 17-21.

107 "- Vieläkin arvottomampi on sellainen vaimo, joka ajatellen itseään, turhamaisuussyistä 'linjojansa' tarkaten kieltäytyy Jumalan hänelle antamalla kyvyllä jatkamasta sukua --". *Räisänen* (1995, 166-170) mukaan seksuaalivalistus- ja terveysoppaissa iskostettiin 1880-luvulta lähtien ajatusta, jonka mukaan "siittäminen oli naisen varsinainen elämäntehtävä".

108 *Katainen* 1993, 209; *Salmi* 1996, 144-151.

109 *Larkio* 1978, 302-303; kirkollisen lehdistön suhtautumista elokuviin on kattavasti dokumentoinut *Aro-Heinilä* (1995, 66-70).

110 *Katainen* 1993, 212-218; *Mickwitz* 1995, 219.

111 KHA PkA Asevelipapit ry piispainkokoukselle 14.12.1943.

112 *Sainio* 1942, 137, 213-214.

113 *STVK* 1944, 64. [Taulukko] 45. Syntyneet lapset äidin iän ja lapsen järjestysnumeron mukaan vuonna 1942. Jopa järjestyksessään 16—18. lapsena syntyneitä oli vuonna 1942 yhdeksän ja vähintään 11. lapsena syntyneitä 605; *Kääminen* 1995, 247.

114 VA EG Kotelo 3. Aimo T. Nikulainen Elis Gulinille 5.1.1942; KHA PkA Viipurin pappeinkokouksen esitys piispainkokoukselle 5. 11. 1942.

115 KHA PkA Diakoniatöimikunnan mietintö 20.4.1942. Erityisesti "aineellisen" ja "henkisen" suhdetta lääketieteessä hämmensi 1930-luvulla Suomessakin levinnyt psykoanalyysi. *Ihannus* 1994, 246-250.

116 Sodan vaikutukseen ihmisarvon alenemiseen oli jo 1940 viitannut myös *Yrjö J. E. Alanen* (1940, 110-137).

117 *Stenwall* 1942, 7-8 ja passim.

muksesta". Sota ja sen aiheuttamat sosiaaliset muutokset eivät olleet muodostuneet uhaksi kirkolle. Merkillepantavaa tässä kirjoituksessa on, että Voipio ymmärsi kirkkoon kohdistuneen uhan selvästi sekularisaatioksi, kun esimerkiksi Suomen kirkon vuosikirjassa 1942—1946 kirkon vaarallisimpana vihollisena mainittiin kommunismi.¹¹⁸ Tämä osoittaa Teologisen Aikakauskirjan kirjoittajien tarkastelleen muutoksia laajemmasta näkökulmasta kuin kirkon piirissä käyty keskustelu.

Kansankirkolliset arvot uhattuina

Sota-ajan sosiaaliset ja moraaliset vaikutukset suomalaisen yhteiskuntaan alkoivat 1943 ja varsinkin 1944 käydä ilmeisiksi muillekin kuin Teologisen Aikakauskirjan lukijoille. Erityisesti avioerot alkoivat nopeasti yleistyä. Kun vuonna 1939 laillisia avioeroja tuomittiin 1433, luku kaksinkertaistui reilusti jo vuonna 1943 ja jatkoi kasvuaan vielä seuraavanakin vuonna. Vuodesta 1939 vuoteen 1943 tuomioistuimissa vahvistettujen avioerojen määrä kaksinkertaistui alkoholin aiheuttamien ongelmien vuoksi, nelinkertaistui puolison törkeän pahoinpitelyn vuoksi, viisinkertaistui uskottomuuden vuoksi sekä peräti yhdeksänkertaistui sukupuolitautilien vuoksi. Toinen selvä sosiaalisesta pahoinvoinnista kertova muuttaja oli vankiluku, jota osoittava käyrä alkoi talvisodan jälkeen jyrkästi kohota.¹¹⁹

Molemmat näistä ilmiöistä koskivat erityisesti nuoria. Vähemmän kuin vuoden kestäneitä avioliittoja purkautui tuomioistuinten päätöksillä vuodesta 1939 vuoteen 1943 viisitoistakertainen määrä, yhdestä neljään vuoteen kestäneitä avioliittoja reilusti kolmikertainen sekä viidestä yhdeksään vuotta kestäneitä avioliittoja lähes kolminkertainen määrä. Myös rikoksista tuomitut olivat useimmiten aktiivi-ikää lähestyviä tai sen saavuttaneita eli noin 20—30-vuotiaita.¹²⁰ Kansankirkollisen arvomaailman tulevaisuus näytti tässä valossa synkältä.

Muutoksen merkit osattiin tulkita myös Teologisen Aikakauskirjan piirissä. Armo Nokkala viritti lamentaation yhteiskunnassa vallinneen sosiaalisen kurjuuden vuoksi. Hän julisti "synnin tu-

hoavan koteja" enemmän kuin pommien. Kotiliedet kylmenivät, avioerot lisääntyivät ja pelko ja epäluulo myrkyttivät mieliä. Tilanteen korjaamiseksi tarvittiin Nokkalan mielestä epäitsekkyyttä ja "jumalallista kurinalaisuutta". Myös Uno Nortia liitti Eino Sormusen kirjasta *Avioliitto* kirjoittamassaan arvostelussa sosiaaliset muutokset maallistumiseen, joka "tunkeutui koteihimme jokaisesta reiästä ja raosta" hävittäen "iäisyyden tunnun". Sekä Nokkala että Nortia ryhmittivät näin vanhalle uskon, moraalien ja siveellisyyden puolustuslinjalle.

Ajan tuulia oli Teologisessa Aikakauskirjassa alettu kuitenkin tulkita myös toisin. Muutoksen ensimmäisiä merkkejä olivat jo 1942 kirkon julistuksen ajanmukaistamista vaatinut Ilmari Tuominen, jota vastaan asettui professori Osmo Tiililä. Kamppailu kansankirkollisuuden suunnasta oli jatkosodan aikana kuitenkin vasta alkamassa.

118 *Sunback* 1991, 96.

119 *STVK* 1946, 57. [Taulukko] 35. Purkautuneet avioliitot vuosina 1866-1944; 57. 1946, 58. [Taulukko] 36. Tuomioistuinten päätöksellä purettu avioliitot vuosina 1941-1943; *Takala* 1987, 102.

120 *STVK* 1946, 58. [Taulukko] 37. Avioliiton kesto vuosissa purettaessa. *Sulkunen* 1980, 159-161; *Ros* 1987, 53-55; *Takala* 1987, 106-109. Tätä ilmiötä on selitetty sosiologiassa J. P. *Roosin* kehittämän sukupolvi-kategorian pohjalta. Erityisesti vuosien 1935-1955 välisenä aikana syntyneiden on katsottu muodostavan sodan henkisistä vaikutteista eniten kärsineen väestöryhmän, "määrän sukupolven".

LYHENTEET

BH	Bibliotheca historica
BHL	Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis
Diss	Akateeminen väitöskirja
HArk	Historiallinen arkisto
Hist. tutk.	Historiallisia tutkimuksia
HYTTK	Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjasto
PIKP	Piispainkokouksen pöytäkirja
pk.	pöytäkirja
PKP	Pappeinkokouksen pöytäkirja
SESJ	Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja
SHSJ	Suomen historiallisen seuran julkaisuja
SKHST	Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia
SKSK	Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto
SKST	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia
STKSJ	Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja
STVK	Suomen tilastollinen vuosikirja
TA	Teologinen Aikauskirja
tkli	tuomiokapituli

LÄHTEET

Painamattomat

<i>Kansallisarkisto, Helsinki</i>	VA
Eelis Gulinin kokoelma	EG
<i>Kirkkohallituksen arkisto, Helsinki</i>	KHA
Piispainkokouksen arkisto	PkA
Saapuneet asiakirjat 1937-1940	
Saapuneet asiakirjat 1940-1942	
Saapuneet asiakirjat 1942-1944	
<i>Helsingin yliopiston (keskus)arkisto</i>	HYA
Teologisen tiedekunnan arkisto	TidKA
Pöytäkirjat 1939-1942, 1943-1945	Ca: 17-18
Saapuneita asiakirjoja	Ea: 1
<i>Helsingin yliopiston kirjasto</i>	HYK
Antti Filemon Puukon kokoelma	AP Coll. 286. 1.
Yrjö Jaakko Edward Alasen kokoelma	YA Coll. 7.25.
<i>Tampereen tuomiokapitulin arkisto</i>	TaTA
Istuntopöytäkirjat 1940-1944	Ca: 27-31
<i>Jyväskylän maakunta-arkisto</i>	JyMA
Aapeli Erhard Jokipiin kokoelma	AE
Kansiot 1, 8, 29-33	
<i>Joensuun yliopiston kirjasto</i>	JoYK
Aapeli Erhard Jokipiin kirjasto (osana kokoelmaa)	

Painetut lähteet

Teologinen Aikauskirja	1939-1944
Vartija	1940-1944

Muut painetut lähteet

Alanen, Yrjö J[aa]kko E[dward]	
1940	Miekk ja risti. Porvoo-Helsinki.
1942	Yksilö ja yhteisö. Porvoo-Helsinki.
Aulén, Gustaf	
1944	Kyrkan och nationalsocialismen. Kyrkan och statslivet. Stockholm.
Fangen, Ronald	
1939	Kristinusko ja nykyaika. Porvoo-Helsinki.
Forsman, Jaakko	
1942	Maailmansota. Poliittikka ja moraali. Helsinki.
Jokipii, A[apeli] E[rhard]	
1937	Sivistyneet ja kirkko. Maamme vapaamielisten virtausten ajatuksia kirkosta. Synodaalikirjoitus Tampereen hiippakunnan pappeinkokoukseen lokakuussa 1937. Porvoo-Helsinki.
Leino, Jussi	
1941	Kansallissosialismi maailmanhistoriallisen kehityksen tuloksena. Helsinki.
Mustonen, Matti A.	
1941	Jumalattomuusliike ja taistelevien jumalattomien liitto Neuvosto-Venäjällä. Neuvostovenäläisten lähteiden pohjalla. Jyväskylä.
PIKP	
1942	Piispainkokouksen pöytäkirjat 4.5.1939-18.4.1940. - Suomen kirkon vuosikirja XIV. 1/5 1939-30/4 1940. Turku.
1943	Piispainkokouksen pöytäkirjat 8.5.1940-8.12.1941. -Suomen kirkon vuosikirja XV. 1/5 1940-30/4 1942. Moi.
1944	Piispainkokouksen pöytäkirjat 19.5.1942-30.12.1943. - Suomen kirkon vuosikirja XVI. 1/5 1942-30/4 1944. Turku.
1946	Laajennetun piispainkokouksen pöytäkirjat 16.5.1944-21.2.1945. - Suomen kirkon vuosikirja XVII. 1/5 1944-30/4 1945. Turku.
PKP	
1942	Pöytäkirja Viipurin hiippakunnan lakimääräisessä pappeinkokouksessa Mikkelissä lokakuun 6-8. päivänä 1942. Sortavala.
Rosenberg, Alfred	
1942	Uutta Eurooppaa kohti. Puheita ja kirjoitelmia. Helsinki.
Ryti, Risto	
1941	Ratkaisun hetkiä. Tasavallan presidentti Risto Rytin puheita. Helsinki.
[Sainio, Lauri Mikael] Lausa, M.	
1942	Mihin menet Suomen kansa? Porvoo-Helsinki.
Stenwall, Edvin	
1942	Stat och moral i kristen bysning. Med särskild hänsyn till staten och den kristnes samvete. Vasa.
STVK	
1939	Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XXXVII -vuonna 1939. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.
1941	Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XXXIX -vuonna 1941. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.
1942	Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XL -vuonna 1942. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.
1944	Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XLI -vuonna 1943. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.
1946	Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XLII -vuosina 1944-1945. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.

- [1948] Suomen tilastollinen vuosikirja. Uusi sarja - XLIII -vuosina 1946-1947. Tilastollisen päätoimiston julkaisema. Helsinki.
- Tiillä, Osmo
1973 Elämäni ja kirjani. STKSJ 91. Helsinki.
- Tournier, Paul
1958 Ihmisen parantamisesta. Humanitas 5. Porvoo.

KIRJALLISUUS

- Antola, Ilkka
1997 Historian ja teologian välissä. Eelis Gulin Uuden testamentin tulkitsijana. Diss. SESJ 67. Helsinki.
- Arkkila, Reijo
1975 Kansankirkko vai tunnustuskirkko? Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen suhde Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon 1917-1939. Helsinki.
- Aro-Heinilä, Veikko
1995 Kirkollisen lehdistön suhtautuminen massaviitteeseen 1917-1932. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu-tutkielma. HYTTK.
- Autio, Jaakko & Klemola, Tuomo & Peltonen, Matti & Tolvanen, Marika
1993 "Hellurei! - Ämmä läks" - Alkoholi ja sukupuoli Nyrki Taiovaaran elokuvissa. - Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta. HARK 100. Talous- ja sosiaalhistoriallisia tutkimuksia 2. Helsinki.
- Dahlbacka, Ingvar
1984 "Den tunga freden". Reaktionen på Moskva-freden i Församlingsbladet. - Fredsperspektiv i teologin. Meddelanden från stiftelsen för Åbo Akademi forskningsinstitut nr. 97. Åbo.
- Ekberg, Henrik
1991 Führerns trogna följeslagare - den finländska nazismen 1932-1944. Diss. Finlands svenska författarörens handlingsar. s.l.
- Ekstrand, Sixten
1993 Tro och moral. Oxfordgrupprörelsen och MRA i Finland 1932-1955. Diss. Åbo.
- Elomaa, Ari-Pekka
1995 Talvisodan nostoväki - isänmaan viimeinen turva. - Niin tuli sota maahan! Sotien ja sotalaitoksen vaikutus suomalaiseen yhteiskuntaan. THARK 49. Turku.
- Herlin, Pekka
1996 Linjoilla ja linjojen takana. Historioitsijat sodassa. - Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiankirjoitukseen. SHSJ. Käsikirjoja 17:1. Helsinki.
- Hiedanniemi, Brita
1980 Kulttuuriin verhotua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933-1940. Diss. Helsinki.
- Hietanen, Silvo
1982 Siirtoväen pika-asutuslaki 1940. Diss. Hist. tutk. 117. Helsinki.
- Ihannus, Juhani
1994 Vietit vai henki? Psykoanalyysin varhaisvaiheet Suomessa. Helsinki.
- Immonen, Kari
1987 Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918-39. Helsinki.
- Jakobson, Max
1955 Diplomaattien talvisota. Suomi maailmanpolitiikassa 1938-40. Porvoo-Helsinki.
- Jarlert, Anders
1995 The Oxford Group, Group Revivalism, and the Churches in Northern Europe, 1930-1945, with Special Reference to Scandinavia and Germany. BHL 35. Lund.
- Jokipii, Mauno
1988 Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940-41. Helsinki.
- Julkunen, Martti
1975 Talvisodan kuva. Ulkomaisten sotakirjeenvaihtajien kuvaukset Suomesta 1939-40. Diss. Helsinki.
- Juva, Mikko
1976 Kirkon parlamentti. Suomen kirkolliskokousten historia 1876-1976. Helsinki.
- Kääminen, Mervi
1995 Nykyajan tytöt. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa. Diss. BH 5. Helsinki.
- Kansanaho, Erkki
1991 Papit sodassa. Porvoo-Helsinki-Juva.
- Katainen, Elina
1993 "Loistavin elokuva mitä milloinkaan on esitetty" - Suuren yleisön elokuvaelämyksiä 1930-luvun Helsingissä. - Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta. HARK 100. Talous- ja sosiaalhistoriallisia tutkimuksia 2. Helsinki.
- Kemiläinen, Aira
1985 Johtopäätöksiä. - Mongoleja vai germaaneja? - rotuteorioiden suomalaiset. HARK 86. Helsinki.
- Kena, Kirsti
1979 Kirkon aseman ja asenteiden muotoutuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918-1922. Diss. SKHST 110. Helsinki.
- Klemelä, Esko
1977 Kirkon sisä- ja ulkopoliittinen rooli toisen maailmansodan aikana. - Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla. [Helsinki.]
1982 Finlands kyrka under andra världskriget. Synpunkter på kyrkans utrikes- och inrikespolitiska roll. - Kirken, krisen og kriget. Bergen - Oslo - Tromsø.
- Korhonen, Keijo
1971 Turvallisuuden pettäessä. Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan II 1933-1939. Helsinki.
- Koskenniemi, Lauri
1994 Avara ja tinkimätön. K. V. Tammisen elämä 1882-1946. Piekämäki.
- Kurten, Tage
1988 Tutkimusprojekti kirkosta ja kulttuurista. - Kirkko suomalaisessa kulttuurissa. Erään tutkimusprojektin tuloksia. Kirkon tutkimuskeskus sarja AN:o 49. Piekämäki
- Larkio Mauri
1978 Siveellisen turmeluksen estämisyprkimykset Suomen kirkolliskokouksissa. - Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio. SKHST 105. Helsinki.
- Lauha, Aila
1990 Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917-1922. Diss. SKHST 150. Helsinki.
- Manninen, Ohto
1980 Suur-Suomen ääriviivat. Helsinki.

- Mickwitz, Joachim
1995 Folkbildning, företag, propaganda. Den finska icke-fiktiva filmen på det fält där nationellt symbolgods skapades under mellankrigstiden. Diss. Hist. tutk. 190. Helsinki.
- Mikkeli, Heikki
1994 Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia. SHSJ. Helsinki.
1997 Sivistyneistö, älymystö ja kansa sotienvälisessä Suomessa. - Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä. Tietolipas 151. Helsinki.
- Murtorinne, Eino
1972 Risti hakaristin varjossa. Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Kolmannen valtakunnan aikana 1933-1940. SKHST 86. Helsinki.
1975 Veljeyttä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet toisen maailmansodan aikana 1940-44. SKHST 94. Helsinki.
1977 Kirkon seitsemän vuosikymmentä. - Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla. [Helsinki.]
1980 Itsenäisen isänmaan henkisenä ja moraalisenä tukena (1918-1939). - Kotimaa 1905-1980. Routavuosien kristillisyhteiskunnallisesta lehtirytyksestä monipuoliseksi kustannusyhtiöksi. [Helsinki.]
1982 Den nya folkkyrkoktankens framväxt ur det andra världskrigets katharsis. - Kirken, krisen og krigen. Bergen - Oslo - Tromsø.
1995 Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900-1990. Porvoo - Helsinki - Juva.
- Myllyniemi, Seppo
1977 Baltian kriisi 1938-1941. Helsinki.
1982 Suomi sodassa 1939-1945. Historiallinen kirjasto XX. Helsinki.
- Mäkisalo, Martti
1988 Sata vuotta kirkollista kulttuuripolitiikkaa. - Kirkko suomalaisessa kulttuurissa. Erään tutkimusprojektin tuloksia. Kirkon tutkimuskeskus sarja A N:o 49. Pieksämäki
- Nevalainen, Pekka
1991 Inkerinmaan ja inkeriläisten vaiheet 1900-luvulla. - Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. SKST 547. Helsinki.
- Niskanen, Hannu
1987 Erkki Niinivaara uuden kansankirkkotulkinnan strategina ja teologina 1939-1953. Painamaton Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian lisensiaattututkielma. HYTTK.
- Ojalehto, Hannu
1979 Sotilaspapiston asema ja rooli Suomen sodissa 1939-1944. Kirkkohistorian painamaton lisensiaattututkimus. HYTTK.
- Pipping, Knut
1978 Komppania pienoisyhteiskuntana. Sosiologisia havaintoja suomalaisesta rintamayksiköstä 1941-1944. Diss. Helsinki.
- Roos, J.-P.
1987 Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämäkertoista. SKST 454. Helsinki.
- Räisänen, Arja-Liisa
1995 Onnellisen avioliiton ehdot. Sukupuolijärjestelmän muodostumisprosessi suomalaisissa avioliitto- ja seksuaalivalistusoppaissa 1865-1920. Diss. BH 6. Helsinki.
- Sallinen-Gimpl, Pirkko
1994 Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen. Diss. Kansatieteellinen arkisto 40. Helsinki.
- Salmi, Hannu
1996 "Atomipommilla kuuhun!" Tekniikan mentaalihistoriaa. Kleio ja nykypäivä. Helsinki.
- Salovaara, Karli
1977 Säännöstellen selvittiin. Kansanhuolto 1939-1949. s.l.
Selen, Kari
1980 C. G. E. Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa 1931-1939. Helsinki.
- Seppinen, Ilkka
1983 Suomen ulkomaankaupan ehdot 1939-1944. Diss. Hist. tutk. 124. Helsinki.
- Seppo, Juha
1977 Kansankirkkona uskonnonvapauslain toteututtua. - Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla. [Helsinki.]
1992 Vapaa-ajattelijaliikkeen organisoituminen ja sen herättämä kiista Suomessa 1936-1946. SKHST 156. Helsinki.
- Seppälä, Helge
1974 Itsenäisen Suomen puolustuspolitiikka ja strategia. Porvoo - Helsinki.
1984 Suomi hyökkääjänä 1941. Porvoo-Helsinki-Juva.
1991 Asemasodasta katkeraan rauhaan. Helsinki.
- Sillanpää, Merja
1993 Kansanhuollon keittoa ja tikkuviinaa. Helsinki.
- Soikkanen, Hannu
1987 Sosiaaliset olosuhteet. - Pohjola toisen maailmansodan aikana. Tietolipas 104. Helsinki.
- Sulkunen, Pekka
1980 Alkoholin kulutus ja elinolojen muutos toisen maailmansodan jälkeen. Diss. Vammala.
- Sundback, Susan
1985 Finland. - Religjös förändring i Norden 1930-1980. Utgiven av Göran Gustafsson. Malmö - København - Reykjavik - Helsingfors - Oslo.
1991 Uträdet ur Finlands lutherska kyrka. Kyrkomedlemskapet under religionsfrihet och sekularisering. Diss. Åbo.
- Suomi, Juhani
1972 Talvisodan tausta. Neuvostoliitto Suomen ulkopoliitikassa 1937-1939 I. Holstista Erkkoon. Diss. Helsinki.
- Takala, Hannu
1987 Generationer och kriminalitet i Finland. - Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig. Oslo - Bergen - Stavanger - Tromsø.
- Tarkka, Jukka
1987 Ei Stalin eikä Hitler. Suomen turvallisuuspolitiikka toisen maailmansodan aikana. Helsinki.
- Tommila, Päiviö
1989 Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia. Porvoo - Helsinki - Juva.
- Waris, Heikki
1952 Siirtoväen sopeutuminen. Tutkimus Suomen karjalaisen siirtoväen sosiaalisesta sopeutumisesta. Yhteiskunnallisen korkeakoulun julkaisuja IV. Helsinki.